Criterion –III Research, Innovation and Extension

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during 2019-2020

SR.NO.	CONTENTs	YEAR	TOTAL
1	Books and Chapters in Edited Volumes & Papers Published in Conference Proceedings	2019-2020	14

Dr. Ashwin Ranjanikar
Co-ordinator, IQAC

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahvidyalaya Phulambri

Dr. S.R. Takle
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahvidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

3.2.2 Number of books and Chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during -2019-20

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/Chapters published	Title of the paper	Name Of the of the conference	National /International	Calendar Year of Publication	ISBN/ISSN Number of the proceeding	Affiliating Institution at the time of publication	Name of the Publisher
2019-20									
BOOKs									
1	Dr. DATTATRYA YEDLE	संत साहित्य मे पर्यावरण चेतना (BOOK)	-----	-----		2019-20	ISBN 978-93-80760-96-8	Present Institution	अतुल प्रकाशन कानपूर
CHAPTER IN BOOKs & PAPER CONFERENCE PROCEDINGs									
2	Dr GANESH KULKARNI	-----	The role of Libraries for updating Reserech Knowledge in Indian Sceiniro	Transcending Tehnology	National	2019-20	ISBN 978-93-89043-28-6	Present Institution	Satyam Books Pvt.Ltd New Delhi
3	Dr.SANJIVKUMAR S.PANCHAL	-----	सुताराची परंपरा व संस्कृती	International Conference on Intangible Cultural Heritage-MCIMSD 2020	Inter National	2019-20	ISBN 978-81-89730-35-2	Present Institution	Lokvidhya Publication, Parbhani
4	Prof. Dr. PANDURANG KALYANKAR	-----	Digital Payment System Methods & Probabilistic Challenges	Financial Literacy & Digital Payment System In India	National	2019-20	ISSN 2349-638x	Present Institution	Aayushi, International Interdisciplinary Research Journal
5	Prof. Dr. PANDURANG KALYANKAR	-----	बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम सुफलाम अभियान	महाराष्ट्रातील दुष्काळ करणे आणि उपाय	National	2019-20	ISSN 2319-9318	Present Institution	हर्षवर्धन पब्लिकेशन प्रा. लि.
6	Prof. MANJUSHA NALGIRKAR	-----	महात्मा गांधी यांचे स्वच्छतेसंबंधीचे विचार	महात्मा गांधी : विचार, तत्वज्ञान व प्रेरणा	National	2019-20	ISSN 2456-9658	Present Institution	Global Research View Journal Special Issue
7	Prof. RAMKISHAN LOMTE	-----	आरोग्याचा अधिकार- एक मानवाधिकार	मानवी अधिकार : सद्यस्थिती आणि आव्हाने	National	2019-20	ISSN 2319-9318	Present Institution	हर्षवर्धन पब्लिकेशन प्रा. लि.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

8	Dr. DATTATRYA YEDLE		राष्ट्रपिता महात्मा गांधी : बहुआयामी व्यक्तिमत्व	महात्मा गांधी : विचार, तत्वज्ञान व प्रेरणा	National	2019-20	ISSN 2456-9658	Present Institution	Global Publisher, Ahmedbad
9	Dr. DATTATRYA YEDLE		भक्ती साहित्य मे कौशल विकास	साहित्य विथिका	National	2019-20	ISSN 2319-6513	Present Institution	उत्कर्ष पब्लिशर्स
10	Dr. SURESH MUNDHE		गांधीजी का प्राथमिक शिक्षा संबंधी दृष्टीकोन	महात्मा गांधी : विचार, तत्वज्ञान व प्रेरणा	National	2019-20	ISSN 2456-9658	Present Institution	Globle Researcher View
11	Dr.SANJIVKUMAR S.PANCHAL	-----	उच्चशिक्षणात भाषेच्या माध्यमातून ई-लर्निंगचे महत्त्व	Role Of Higher Education In Making India Superpower	National	2019-20	ISSN 2319-9318	Present Institution	विद्यावार्ता
12	Dr.SANJIVKUMAR S.PANCHAL	-----	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक विचार	महात्मा गांधी : विचार, तत्वज्ञान व प्रेरणा	National	2019-20	ISSN 2456-9658	Present Institution	Globle Researcher View
13	Dr. ASHWIN RANJANIKAR	-----	Genius of Mahatma Gandhi	Mahatma Gandhi: Ideology, Philosophy & Inspiration	National	2019-20	ISSN 2456-9658	Present Institution	Globle Researcher View
14	Dr. MAHESH THORAT	-----	Woman empowerment performance, problems, prospects, and policies	New Insight For Suitable Development Of Agriculture In Rural India	National	2019-20	ISSN 2394-7780	Present Institution	Indian Academician & Research Association

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

संत साहित्य में पर्यावरण चेतना

प्रा. डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मणराव येडले

5

मूल्य - १५०

पुस्तक	:	संत साहित्य में पर्यावरण चेतना
लेखक	:	प्रा.डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मणराव येडले
प्रकाशक	:	अतुल प्रकाशन ५७-पी, कुंज विहार -२, यशोदा नगर, कानपुर - २०८०११ मो. ९४५१०२२१२५ E-mail : atulprakashan@gmail.com
संस्करण	:	प्रथम २०१९
शब्द सज्जा	:	यजुवेन्द्र वनकर
मुद्रक	:	पूजा प्रिंटर्स
ISBN	:	978-93-80760-75-9

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

अनुक्रमणिका

१.	संत तुलसीदास एवं संत एकनाथ का जीवन और रचना परिचय	१३
२.	पर्यावरण चेतना की अवधारणा	४३
३.	गोस्वामी तुलसीदास कृत रामचरितमानस में पर्यावरण चेतना	५१
४.	संत एकनाथ कृत भावार्थ रामायण में व्यक्त पर्यावरण चेतना	६९
५.	उपसंहार	९२
	संदर्भ सूची	९९

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

TRANSCENDING TECHNOLOGY

A COGNITIVE LEARNING TOWARDS ARTIFICIAL INTELLIGENCE

PROF. (DR.) RANBIR SINGH
PROF. (DR.) V. VIJAYAKUMAR
PROF. (DR.) PARAMJIT S. JASWAL

Satyam Books Pvt. Ltd.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

8

© Satyam Books Pvt. Ltd., 2019

Due care and diligence has been taken while editing and printing this book. Neither the editor(s) nor the publisher of the book holds any responsibility for any mistake that may have inadvertently crept in.

Editor(s) and publisher shall not be liable for any direct or indirect, consequential, or incidental damages arising out of the use of this book. Book chapters as received by the authors have been produced with editorial enhancements and other academic changes.

Expressions, ideas, finding or views in the chapters are exclusive of the authors and its consequences and impacts on any person(s) or institution(s) or commercial or non-commercial establishement(s) are subject to authors personal or legal liability.

The publisher shall be obliged if mistakes are brought to their notice for carrying out corrections in the next edition. Submit all inquiries and requests to the publisher: SATYAM BOOKS PVT. LTD., NEW DELHI, INDIA.

ISBN: 978-93-83043-28-6

Published by : Satyam Books Pvt. Ltd., 2/13, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002, India

Phones : 0091-11-43621785, 23242686, 23245698

Email : publishing@satyambooks.in
satyambooks@hotmail.com

Web : www.satyambook.in

Printed in India

कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

9

21

The Role of Libraries for Updating Research Knowledge in Indian Scenario

*Dr. Ganesh Dinkarrao Kulkarni**

Introduction

Research is a scientific undertaking which by means of logical and systematized methods aims to discover new facts or verify old facts, and to analyze their sequences inter-relationships. Causal explanations and the natural laws which govern them. Research is a careful critical study or examination in seeking facts or principles. Library Associations play an important role in the promotion of librarianship as a profession vital to an informed and knowledgeable society. This paper discusses the importance of research in LIS, and considers the role of professional association in recognizing, enabling and promoting a research culture amongst qualified professionals. It shows that if the library profession is to grow and thrive as a true profession, demonstrating not only typical practice, but also considered scholarly approaches to the issues of its day, then its commitment in apt and relevant research practice is indispensable. It addresses the prospects, problems and challenges posed in the changing higher education environment in this Information Age. Throughout the world professional associations put substantial emphasis on the professional development of LIS community through fostering research. The Pakistan Library Association has inadequately realised its active research role in LIS and librarianship profession. As literature shows that it should be dedicated to motivate and facilitate its professional towards research activities. The PLA needs to affirm that research in LIS is fundamental to a growing educated society, culture, education and economy in the country. This paper addresses various contributing factors, problems and solutions for bringing up positive change in the professional culture through research. The study suggests that PLA needs to maintain well-resourced library network and information systems for LIS, well placed to meet the research demands and opportunities for the future.

* Librarian, Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalya, Phulambri, Tq. Phulambri, Dist. Aurangabad.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री जि. औरंगाबाद कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

The Role of the Library

There are many roles that libraries have assumed in supporting eScience. In 2009, the Association of American Universities, Association of Research Libraries, Coalition for Networked Information, and the National Association of State Universities and Land Grant Colleges issued a call to action urging libraries to become involved in the dissemination of the full range of products of faculty research and scholarship throughout the research lifecycle (Hahn 2009). The EScience Institute was one of many responses to that call. However, there is little consensus on which, if any, objectives research libraries should pursue in this arena.

Research data services can be seen as a natural extension of the research library's mission to collect, preserve, and make available to scholars a documented record of research. Libraries have traditionally fulfilled this charge at the end of the research process: making articles available via journal subscriptions, assisting with citation management, assessing research impact through bibliometrics and citation analysis, and assisting researchers with finding relevant published literature. In recent years, libraries have begun assisting with regulatory compliance, most notably in assisting researchers with required deposit of article manuscripts in PubMed Central to comply with the NIH Public Access Policy. In response to changes in scholarly communication, librarians have promoted open access and formed organizations like the Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition (SPARC). Libraries promote and exploit new technologies and new models of scholarly communications Libraries are critically important in helping researchers to exploit the full benefits and opportunities of the networked world, including such developments as open access and social media. But they are not always well equipped to promote change, and researchers sometimes resist efforts to modify their behaviours and practices. Nevertheless, many libraries have succeeded in addressing such problems by establishing stronger links with researchers and re–focusing their services to promote and exploit new technologies and new models of scholarly communication. Repositories increase the visibility of the institution and raise its research profile Most universities now have repositories to store and make available institutional assets such as research papers and theses. In most cases the library runs the repository on behalf of the university, and senior managers acknowledge the role the repository plays in increasing the visibility of the institution's outputs and raising its research profile. But repositories are only as valuable as the content they hold, and the focus of institutions is now on increasing the content by making it routine for researchers to deposit their outputs. Libraries are playing an increasing role in educating researchers and building more effective procedures and approaches across

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री ता. फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

- The third reason is the symbolic function this is a result of growing professionalism in library professional since 19305. Proliferation of library profession was under way and the profession began to see greater vistas of service opening before it. Advanced training and research (leading to doctorates just like in other profession were recognized as prerequisites of library professions staring with library economy. We are now in an information ace where we deal with computers. Online services and intricacies of information technology. All these developments in science and technology have their effect on library & information science to cope up with this ever increasing multidimensional knowledge, we have to keep ourselves ready. This necessitates research in our cum subject field.

  Library & Information science for purpose of discussion relating to research librarianship traditional library science and the modern library and information science are not being taken separately here. Library and information science is actually an inter–disciplinary one. It embraces a variety of problem professional, organizations and intellectual commitments the designation library & information science express continuity between an older base of knowledge and practice between theoretical explanations of information and of if in practice, the balance is often uncertain library and information science research activity maintains its historic focus on research that improves information services.

Role of Library Associations in Promoting Research:

International Perspective Examples of international library associations' measures for supporting research have been included in this study with the purpose to explore their role for fostering research in LIS. It is believed that having studied these examples from countries with developed education and librarianship systems would prove useful in making suggestion for Pakistan Library Association.

Identification of Research

Training needs There is a need to identify the exact research training needs of various groups among LIS community. PLA can conduct questionnaire survey in different library schools with the purpose to explore their research demands; on what contents, methods and modes of training, suitable timings and their preferred places for receiving such training. It should continuously carry out extensive training programme and short courses well matched to research and publications needs of

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

the institutionLibraries promote and exploit new technologies and new models of scholarly communications Libraries are critically important in helping researchers to exploit the full benefits and opportunities of the networked world, including such developments as open access and social media. But they are not always well equipped to promote change, and researchers sometimes resist efforts to modify their behaviours and practices. Nevertheless, many libraries have succeeded in addressing such problems by establishing stronger links with researchers and re–focusing their services to promote and exploit new technologies and new models of scholarly communication. Repositories increase the visibility of the institution and raise its research profile Most universities now have repositories to store and make available institutional assets such as research papers and theses. In most cases the library runs the repository on behalf of the university, and senior managers acknowledge the role the repository plays in increasing the visibility of the institution's outputs and raising its research profile. But repositories are only as valuable as the content they hold, and the focus of institutions is now on increasing the content by making it routine for researchers to deposit their outputs. Libraries are playing an increasing role in educating researchers and building more effective procedures and approaches across the institution

Need:–

The need for research in librarianship steams mainly from

- The first reason is the educational function of advance study in librarianship. The main purpose of advanced training is to train that is to impart to the student a body of knowledge and of techniques about the subject to which he/ she had been insufficiently exposed during the earlier stage of professional training or not exposed at all.
- The second reason involves the critical function. Critical approach to librarianship the profession requires students who can criticize add to and improve the professional knowledge and expertise.

  An important function of research is to be critical all the techniques processes, and practices of librarianship which are taken for granted in the beginning courses should be put to critical examination. Such critical study enables the student to achieve and develop skill in him/ her. The knowledge developed within the profession through surveys conducted by the faculty could be put to use and basic research on the problems of librarianship be undertaken. These serve the critical function not for the sake of criticism but for the improvement of professional practice.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद कोड नं. १५४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

13

its professionals. Identifying the Areas of Research The Research and Development Section should conduct continuous research to identify the areas needs attention by the professionals. This could also be helpful in avoiding duplication in research topics and saves time and efforts by the LIS researchers. It should indicate and recommend specialized, new, and challenging topics for the research at all levels. "Assessing the Role of Library Associations in Promoting Research Culture in LIS," Dr.Rubina Bhatti, Tariq Mahmood Chohan. Library Philosophy and Practice 2012 7 Assessing the Information Needs and Information-Seeking Behaviour of the LIS Community Assessing the information needs and seeking behaviour of library and information users is an area that is gaining attention of researchers increasingly day by day. No attempt has been made to identify and asses the educational, information and research needs of LIS community. Maintenance of PLA Digital Library in LIS A digital library containing the all types of information and documents in LIS (national and international) is desirable. LIS professional, academics, students and researchers all can benefit from such a resource in digital from. PLA could assign a user ID and password to its members. This could be helpful in coping with dearth of literature in LIS in Pakistan. Maintenance of Information System for LIS Community The study proposes for the maintenance of information system for LIS community to promote research and develop the professional competencies of library professionals and staff, those who practice library services profession and other interested group. S. L. Verma conducted a study on the need for maintaining National Information System in Education: A Comparative Study, 1996. The present researcher suggested following the similar type of examples in order to develop information system for LIS community and other communities as well.

Resource Sharing

PLA must accentuate its vision to promote cooperation and network between members, library and information professionals and institutions at national and international levels. Sharing of resources, reading materials, technology and sharing of ideas must be promoted for research purposes. It must activate international communication and exchange among LIS professionals at all levels. PLA can coordinate with library associations and institutions outside the country and participates in international programmes. It should make instantaneous arrangements to become the member of the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA). Workshops and Seminars Seminars/workshops should be organised for the

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
PRINCIPAL
Shri Sant Savt... ... ...Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

discussion and exchange of knowledge and ideas for specific groups on issues, topics or problems in all areas of librarianship. This is to enhance the knowledge of library personnel. Recommendations from the seminars serve as guidelines for the improvement of librarianship as a whole. Publication Section PLA should maintain a publication section that should motivate scholarly output by LIS profession. Various kinds of publications may be introduced possibly annually to begin with; later the frequency may be bi-annual or quarterly with the positive response of professionals. Such as PLA Bulletin (bi-annual), PLA Newsletter (Quarterly), PLA Journal of Research in Library and Information Science

Conclusion

A profession is not mature until it demonstrates a substantial body of research contemplation and literature. The profession grows through academic and scholarly thought and attention to its issues of the day (Smith, 2004). This study has practical implications for the mangers of PLA, librarians, faculty and information specialists for developing constructive research programmes. It can be useful for improving the value and meaningfulness of research projects in LIS. The literature review and examples of library associations from the countries with developed education and librarianship system proven to be useful in determining the role and tasks for PLA to foster research culture. The key points emerge that library associations have a key role for making the LIS community true research oriented. It shows that Pakistani Library Association still has a long way to go for improving their goals, policies and procedures in order to synchronize all the stake-holders for brining innovation and changing the research paradigm in LIS. PLA is in the time of transition with new management having new plans on meeting the goals enthusiastically. LIS education in Pakistani universities could be seen to be under threat given the new research emphasis of the major funding bodies: the Ministry of Education and the Higher Education Commission. It needs to ensure that it formulates strategies to increase the profile and influence the direction of library research and expands a structure that would help in developing continuous programmes to meet the research demands of the age. Here, the role of library associations becomes very crucial to take vital and relevant steps to promote research activities. The library associations serve as the primary voice for the profession of librarianship as it the only platform that leads towards development, promotion, and improvement of library services for supporting research at any level.

कोड नं.१४४
ता.फुलंब्री,जि.औरंगाबाद

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

References

1. ALA. (1992). Standards for Accreditation of Master's Programs in Library and Information Studies 1992. Retrieved from http://www.ala.org/ala/accreditation/accredstandards/standards.htm
2. Amirsheibani, M. A. (1995). Historical attitude to Iranian scientific associations. Rahyaft 6.
3. ASIS&T. (2006). About ASIS&T. Retrieved from http://www.asis.org/about.html Aslan, S. (2004). Turkish Librarians' Association: Today and tomorrow. 61st IFLA Conference, Istanbul, Turkey, August 1995. Retrieved from: http://www.ifla.org/IV/ifla61/61-asls.htm
4. Bhatti, R. (2009). Teacher-Librarian Collaboration in University Libraries", Pakistan Library & Information Science Journal.Vol. 40, No. 2, p. 5
5. Tejomurthy, A research in library and information science (in Kumar PS ed Lib & Inf. Manpower Development Delhi: Indus 1988: PP 111–117)
6. Deepak Kumar Academic Accretion in libraries DPH publishing House Pvt. Ltd., New Delhi.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

16

2019-20 chapter in Book

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

MCI
MSD
2020

MCIMSD 2020

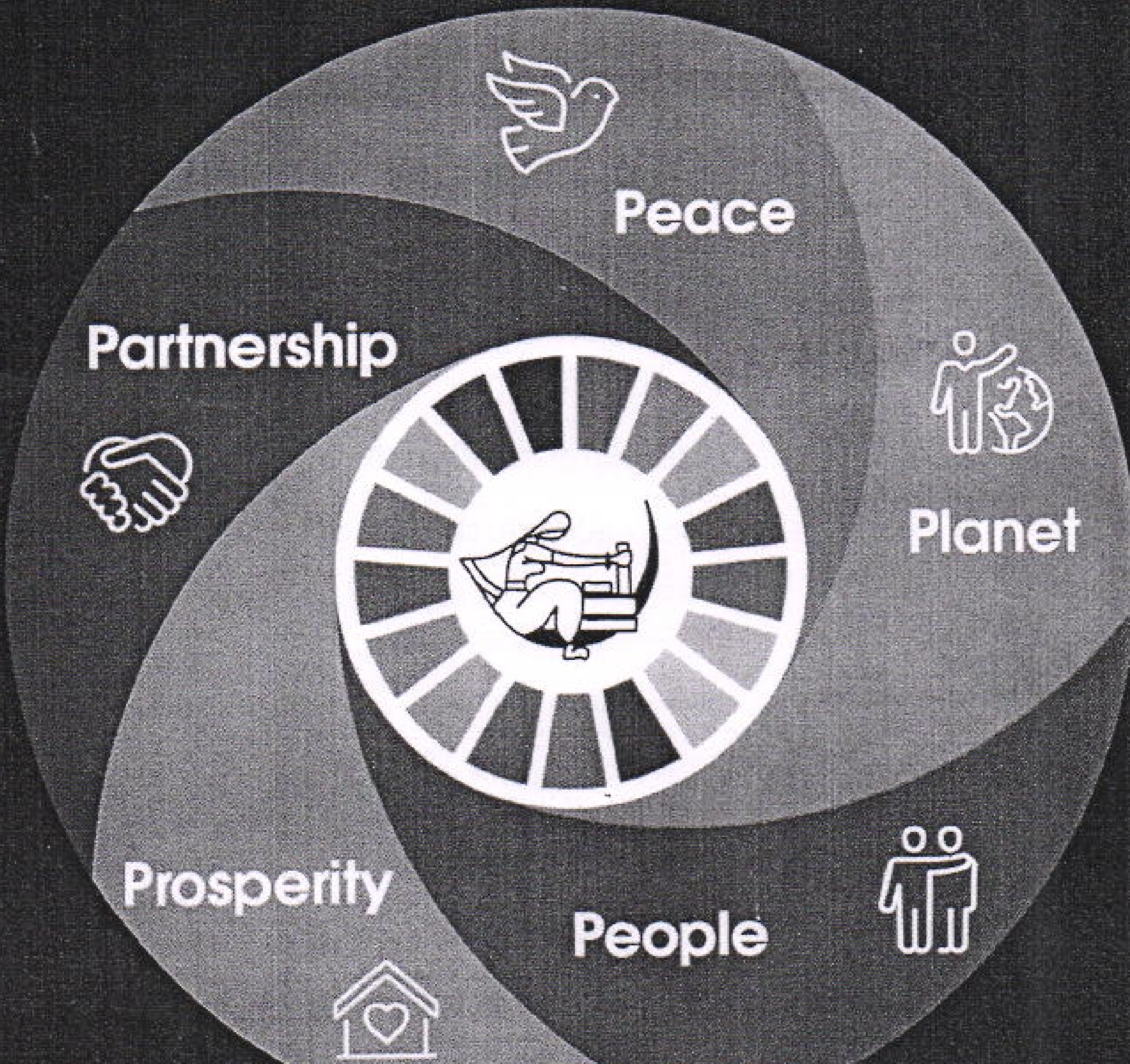

Virendrasinh Khandare
Editor in chief

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

17

MCI
MSD
2020

UNESCO
United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MCIMSD 2020 (Volume II) :
(A collection of articles, essays and research papers submitted to International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020)

ISBN978-81-89730-35-2

Publisher:
Lokvidya Prakashan
Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research,
Shivram Nagar, Parbhani 431 401

First edition:
21 February, 2020

All rights are reserved

Printer:
Pranav Printers
Sadashiv Peth, Pune

Price:
500 INR

No one should use any part of this book for any purpose without the prior permission of the editor.

The text contained in this book are articles, essays, research papers by various researchers, authors submitted to the International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020. Editor does not necessarily agree with the thoughts and opinions of the authors involved in this book. The author will solely responsible for his / her writing.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

19

175.	डॉ. रामचंद्र भिसे	पावरा जमातीतील 'वसतिस्थान' (धरे) एक सांस्कृतिक भाग	929
176.	रवीकुमार सकत	महानुभावांच्या इतिहासाची साक्ष देणारा जुना वारसा - श्री दत्त मंदिर पेठपिंपळगाव	934
177.	ऋतुराज गुरव	संत काशिबा गुरव महाराज यांचे कार्य कर्तृत्व	937
178.	सखाराम शिंदे	सीमाभागातील सांस्कृतिक व भाषिक पार्श्वभूमी	942
179.	सौ. संपदा गुरव	गुरव जमातीचे जाती वार्तापत्र शैव प्रबोधन एक तपपूर्तीचा प्रवास	950
180.	संदीप आगोणे	धनगरांची उत्पत्ती कथा	957
181.	डॉ. संगीता खुरद	माझे सांस्कृतिक संचित : माझा शाश्वत विकास	961
182.	डॉ. संजीवकुमार पांचाळ	सुताराची परंपरा व संस्कृती	968
183.	संतोष कांबळे	भारतीय लोकांमध्ये नवसाचे महत्व	976
184.	प्रा. संतोष शेळके	धनगर समाजातील पारंपरिक मेंढपाळ कुटुंबाच्या जीवनातील आर्थिक बाबी: एक अभ्यास	982
185.	सारंग पांचाळ	पेंडूचे निवृत्ती महाराज	987
186.	डॉ. सावंत एस. जी.	आधुनिक जीवन प्रणाली आणि प्रदूषण	991
187.	सत्यभामा सूर्यवंशी	मराठा समाजातील लग्नविधी : स्वरूप आणि अमूर्तता	1000
188.	शरदचंद्र पुसदकर	वऱ्हाड प्रांतातील गुरव समाज	1008
189.	प्रा. शारदा कच्छवे	लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची गीते	1011
190.	डॉ. शारदा राऊत	ग्रामीण परिसरातील म्हणी	1019
191.	डॉ. शिवाजी परळे	तमाशातील सोंगाड्या अर्थात विनोद	1022
192.	डॉ. शिवाजी सोनटक्के	चांभार समाज परंपरा व सद्यस्थिती : एक सिंहावलोकन	1028
193.	प्रा. शिवदास पावरा	आदिवासी पावरा जमातीतील सण – समारंभ	1036
194.	व्हावळे शिवप्रसाद	ब्र. भु. प. पु. रंगनाथ गुरुजी : परभणीकर	1041
195.	श्वेता राजगुरू	राजगडावरील राजगुरू	1046
196.	श्यामल दुधाटे	संत एकनाथ व भारूड	1052
197.	सोनाली इंगळे	मराठी भाषेचे बदलते स्वरूप	1057
198.	डॉ. सोनाली सिरभाते	प्राकृतिक चिकित्सेचा आधार - आहार विहार व मनोव्यापार	1062
199.	डॉ. साठे सुनील संभाजी	मातंगांची व्यवसाय संस्कृती	1065
200.	सुवर्णा राऊत	शैवसिद्धांत व प्रतीके	1072

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

सुताराची परंपरा व संस्कृती

प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ
सहाय्यक प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

प्रास्ताविक

एके काळी ग्रामसंस्कृतीचा अनोखा असा चेहरा येथील समाजमनात पक्का वसलेला होता. त्या ग्रामसंस्कृतीत समाजजीवनाला वेगळी दिशा आणि वेगळे सौंदर्य निर्माण करून देण्याचे काम येथील असणाऱ्या बलुतेदार समाजाने केलेले आहे. या समाज घटकाने समाजाला सामाजिक आणि सांस्कृतिक अस्मिता मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण असे काम केले आहे. मानवाच्या जगण्याला आणि जीवनाला एक प्रकारचा विशिष्ठपणा अणण्याचे काम या बलुतेदारांनी केले आहे. हेच खऱ्या अर्थाने आजची व्यवस्था विसरली आहे. या बलुतेदारांमध्ये वेगवेगळया प्रकारची कला व कौशल्य अवगत असणारी मंडळी होती. ते आपआपल्या बुध्दी आणि विचारशक्तीच्या जोरावर एखादया कलाकुसरीमध्ये जीव ओतण्याचे काम करायचे. अर्थात ग्रामसंस्कृतीचा मुख्य आधार म्हणून 'सुतार' या कारागिराला ओळखले जायचे.

ग्रामीण जीवन व्यवस्था ही प्रचलीत असणाऱ्या गावगाडयाच्या संस्कृतीने प्रभावित होती. गावगाडयात बलुतेदार अथवा कौशल्याची कामे करणाऱ्या कारागिरांना महत्त्व होते. त्या काळी ग्रामीण भागातील कारागीर म्हणजे ग्रामीण विकासाला चालना देणारा महत्त्वपूर्ण असा घटक होता. ग्रामविकासात या कारागिरांना अधिक महत्त्व होते. परंतु सद्यस्थितीला ही व्यवस्था थोडीशी दुर्लक्षित झालेली आहे. पूर्वी गावगाडा म्हणा किंवा ग्रामसंस्कृती म्हणा, ही बारा बलुतेदारांच्या मेहनतीवर आधारलेली होती. पण सद्यस्थिती तशी दिसत नाही. या स्थितीत बराच बदल झालेला आहे. सद्याची परिस्थिती मानवनिर्मित झाली आहे. आणि या मानवनिर्मित अनेक अशा बदलांतून निसर्गाचे रूपही बदलत आहे. या बदलासोबत मानसाचे बदलत जाणे ही कांही वेगळी बाब नाही. तर जगण्यासाठी सभोवतालच्या परिस्थितीत अनुकूल बदल घडवून परिस्थितीनुरूप स्वतः बदलत जाणे महत्त्वाचे ठरते. तडजोडीच्या या जीवन प्रवासात वाईटाबरोबर चांगल्याचा लोप व चांगल्याच्या आधाराने वाईटाचा उदय होत असतो. हा बदल कधी हळू हळू होतो तर कधी वेगाने होतो. सद्याचा काळ अतिशय

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

आडुळा, आलमारी, इट्टी व दांडू, उंबरा, कडप्पा, काटवट, कडवा, लगी, खंब, खुटमेढ, खिडकी, खुर्ची, खुंटी, खोकड, चाटू, चौकट, चौरंग, टेबल, ठोकणी, डिळ, दरवाजा, दांडे, दिवाण, देवपाट, देव्हारा, धाबं, पट्टी, किलचण, पळी, पंचपाळं, पाट, पांगुळगाडा, पाळणा, पोळीपाट, फरताळ, बाज/चारपायी, बाही, बिनले, बेलणं, बॅट, माचवे, मुसळ, रवी, लाकडी रॅक, व्यासपीठ, स्टुल इ.

या प्रकारे सुतार हा कारागीर आपला पारंपरिक व्यवसाय करून उपजिविका भागवत होता. परंतु हा कारागीर औद्योगिकरणाच्या गराडयात सापडला आहे व तो आणि त्याचा व्यवसाय नामशेष होताना दिसतो आहे. हे लोक कारागीर खऱ्या अर्थाने त्याकाळी अर्थव्यवस्थेचा कणा होते. यांच्यात व्यवसायाचं ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे देत असत. अशा या ज्ञानाची देवाण घेवाण या जागतिकीकरणाच्या रेटयात थांबली गेली. आणि त्यांच्या कौशल्याचा आणि विकासाचा मार्ग सद्यस्थितीला धुसर झाला आहे, एवढेच.

संदर्भ

१. जोशी महादेवशास्त्री, ' भारतीय संस्कृतीकोश, — खंड १०वा ;१९७९द्ध पृ. ६८
२. दाते, कर्वे, 'महाराष्ट' शब्दकोश', वरदा प्रकाशन, पुणे — ;१९८८द्ध पृ. ३१२७
३. जोशी महादेवशास्त्री, ' भारतीय संस्कृतीकोश, पृ. ६७
४. कालेलकर गोविंद मंगेश, 'मुंबई इलाख्यातील जाती, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ. ९७—९८
५. पांचाळ एस.एस., 'समाजभाषाविज्ञानाच्या परिप्रेक्षात बलुतेदारांची हत्त्यारे व अवजारे यांचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास', शोधप्रबंध, ऑगस्ट २०१३, पृ. २२
६. तत्रैव, पृ. १४
७. तत्रैव, पृ. १४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Indian Council of
Social Science Research

ICSSR, New Delhi Sponsored

NATIONAL SEMINAR

on

FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

28th December 2019.

Organized by

K.S.P.M.'S

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad (MS)

(Department of Economics)

Chief Editor

Dr. Haridas Fere

(Principal)

Editor

Dr. B.V. Maind

(Convener)

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Digital Payment System Methods And Probabilistic Challenges

Mr. Ashok A chavan
Researc scholars, department of Economics ,
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathawada University ,
Aurangabad.

Dr. Kalyankar P.M
Research guide, Associate professor
shri sant savta mali gramin Mahavidyalaya,
phulambri
Dist:-Aurangabad.

Introduction :

Digital payment system helps everyone to save time and energy and is more convenient for instant money transfers all across the world. Further, there are many types of digital payment systems available at present which includes unified payment interface, Aadhaar enabled payment service, unstructured supplementary service data, card payments and electronic wallets. These different methods of digital payment systems are being used all across the world based on the users' requirements and suitability of transactions. Digital payments are used for purchase and sale transactions, ticket bookings and utility payments, banking and other investments and taxation payments. It also helps the business organizations to increase their profits and reduce transaction costs. It helps the government in prompt collection of taxes and e-government .

Technological innovations have also changed the prospect of payment systems. Modern technologies have turned traditional cash-based payments systems into a cashless payments system which is more efficient and effective. The features of digital payments like the ease of use, convenience, safety, and speed made digital transactions lucrative in the field of payments than a traditional system. Digital payments emerge as a favorite mode of payments all over the world including India.

Digital payments have been picking up rapidly in India since 2014 due to "digital India" initiatives of the government, internet penetration, smart-phone penetration and adoption of the technologies by the people.

India has achieved a cumulative average growth rate (CAGR) of 58.9% in terms of volume and CAGR of 28.4% in terms of value in digital payments in the year 2019. This growth rate of India is remarkable in the global payments market (NITI AAYOG , 2018).

Objective : This paper has the following main objectives

1) To study the methods of digital payment system.
2) To study the probabilistic challenges of digital payment system .

Research methodology:

The present research paper study has collected secondary data through the journals, articles, bank reports and published books and internet websites etc.

Digital payment system– meaning

Digital payment is a method in which a person can make online payments for his purchase of goods and services without physical transfer of cash and cheque, irrespective of time and location. Digital payment system is the basis of on-line payments and on-line payment system development is a higher form of electronic payments. It makes electronic payments at any time through the internet directly to manage the e-business environment. We have two distinct types of payment systems in the real world. 1. Internet based payment system; there are four models
Of internet based payment system, e-cash, credit card, debit card, smart card. 2. Electronic transaction based payment system; there are four models of internet based payment system, secure electronic transaction, cyber cash, net bill, first virtual holdings.

Definition

5.1 "The payment and settlement act, 2007 has defined digital payments. As per this any "electronic funds transfer" means any transfer of funds which is initiated by a person by way of instruction, authorization or order to a bank to debit or credit an account maintained with that bank through electronic means and includes point of sale transfers; automated teller machine transactions, direct deposits or withdrawal of funds, transfers initiated by telephone, internet and, card payment"

5.2 "Digital transaction means a payment transaction in a seamless system effected without the need for cash at least in one of the tow legs, if not in both this includes transaction made through digital / electronic medium to send or receive money".

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

Digital payment system methods

world. There are a fewer problems for the public to use cashless digital methods at present. But the government's efforts in creating awareness, building trust, providing cyber security framework and necessary infrastructure will make it possible for faster acceptance among the public to adapt towards digital payment systems.

The biggest challenge in front of government is the lack of knowledge and awareness among people and fear of loss of money by use of digital payment methods risk of hacking. The government needs to tackle these challenges to have cashless economy and to give a boost to digital payments to provide sustainable economic development to the country in the long run.

References:

1. R. K. Upal and Rimpi Jatana (June 2007), "e-banking in India : challenges and opportunities", new century publications, new Delhi, India.
2. Dr. Ravi c s. (2017), "digital payment system and rural India: a review of transaction of digital economy", international journal of commerce and management research ISSN : 2455-1627 impact factor rsff 5.22.vol 3 issues may 2017.
3. Thangaraj ravikumar (2019): "impact of digital payment on economic growth; evidence from India . ISSN: 2278-3075, Volume-8 Issue-12, October 2019
4. Reserve bank of India, www.rbi.org.in

5 miss . Ameena farooqui (2017) ; e- banking issue & challenges journal of business and management ISSN ; 2278-487,p ISSN ;2319-7668 vol 19,issue10 2017

6 NITI Aayog (2018). Digital Payments: Trends, issues, and opportunities. New Delhi: NITI Aayog

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

25

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue, August 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने अर्थशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे आणि उपाय

संपादक

डॉ.बी.बी. कागदे डॉ.व्ही.ए.नरवडे

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Shri Sa... Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
August 2019
Special Issue
016

39) Indian Agriculture: Problems and Solutions
Ms. Pratima Kamlakar Kamble, Nanded ||134

40) जलसिंचन– व्यवस्थापन आणि तज्ञांचे मतप्रवाह
प्रा.डॉ.शशिकांत व्ही.अडसोड, जि.यवतमाळ ||137

41) दुष्काळ एक अभ्यास आणि उपाययोजना
डॉ.महेश प्रभाकरराव देशमुख, माजलगाव ||140

42) कर्जमाफीच्या पलीकडे विचार करा
आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड & डॉ. प्राध्यपक बी.डब्लू.गुंड, तुळजापूर ||144

43) मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक
आकांक्षा दिलीप पहिलवान & ज्योती सुभाष आढाव, औरंगाबाद ||147

44) मराठवाड्यातील दुष्काळ
कु. प्रियंका ज्ञानराज सोन्नर, अंबाजोगाई ||150

45) शेतक-यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास
अंकुश टी. करपे, करमाळा ||153

46) जलसिचन काळाची गरज
प्रा. बंडे मोहन व्यंकटराव & मरे आंबिका ज्ञानोबा, जि.लातूर ||157

47) बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान
प्रा.डॉ.पी.एम.कल्याणकर & श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे, औरंगाबाद ||159

48) दुष्काळावर उपाय-जलयुक्त शिवार अभियान एक अभ्यास
प्रा.सौ. चेतना दत्तात्रय जगताप, जि.उस्मानाबाद ||163

49) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे उपाय
प्रा.बनसोडे राजेंद्र बंकटी, अंबाजोगाई ||167

50) कृषी क्षेत्रामधील उदासिनता व उपाय योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
प्रा.डॉ.डी.डी.भोसले, नांदेड ||169

51) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे व उपाययोजना
प्रा. डॉ. खोंड एस. व्ही., जि. उस्मानाबाद ||171

52) महाराष्ट्रातील दुष्काळमुक्तीचा आधार - जलयुक्त शिवार
डॉ.दुर्गादास डी.चौधरी, अहमदपुर ||174

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri. Dist. Aurangabad.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 0159

४) अवर्षणप्रवण भागातील सिंचन प्रकल्पांना प्राधान्य देणे.

५) महाराष्ट्रात पुर्ण झालेले सिंचन प्रकल्प ७८७ असुन रखडलेले सिंचन प्रकल्प पुर्ण करणे

६) जलसिंचनात्मक योजना शेतकऱ्यापर्यंत पाहेचवणे

७) धरणांतील पाण्याच्या बाष्पीभवनावर नियंत्रण व भुजल स्त्रोतांचे बळकटीकरण करणे.

८) सुक्ष्म सिंचन,शेततळे यासाठी शेतकऱ्यांना बिनव्याजी कर्ज द्यावे

९) सांडपाण्यावर प्रक्रिया व जलपुनर्वापर यावर भर घालणे

१०) भुजल कायस्थाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.

११) सांडपाणी प्रक्रिया व्यवस्थापानात खाजगी सहभाग वाढवावा

१२) धरणांच्या साठवणुक क्षमतेत वाढ करणे

१३) कृषीविषयक सर्व बाबी,घटकाची नियमीत गणना करणे

१४) जल सिंचनाबाबत जनजागृती करावी.

१५) पाणीअडवा,पाणी जिरवा यासारख्या योजनांची अमलबजावणी करणे

१६) जलसिंचनाच्या स्त्रोतनिर्मितीवर भर घालणे

१७) जलसिंचन वाढविण्याच्या दृष्टीने कृषी विभागाणे नियोजन करणे

१८) कृषी व जलशिक्षणाचा शालेय शिक्षण अभ्यासक्रमात समावेश करणे

निष्कर्ष :-

वरिल विवेचनावरुन असे स्पष्ट होते की, कृषी विकासात महत्वाची भुमिका असणारे घटक म्हणजे जलसिंचन या जलसिंचनाची राज्यात कृषी क्षेत्रापुढे समस्या उभी असलेली दिसते जलसिंचनाच्या दृष्टीने शासनाच्या योजनांचा नियोजनाचा,आर्थिक मदत,पायाभुत सुविधा आणि अकार्यक्षमतेचा अभाव दिसुन येतो. तसेच शेतकरी जल सिंचनाच्या अभावामुळे पर्जन्याधारित शेती, ओलीत जमिनी पासुन वंचित असलेले दिसुन येतात.

संदर्भग्रंथ :-

१) महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल समस्या व उपाय

२) जिल्हा समाजिक व आर्थिक समालोचन,जिल्हा लातुर, अर्थ व सांख्यीकी संचलनालय,महाराष्ट्र शासन मुंबई

३) भारतीय अर्थव्यवस्था

४) कृषी अर्थशास्त्र

47

बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान

प्रा.डॉ.पी.एम.कल्याणकर
संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्री.संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री, जि.औरंगाबाद

श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे
संशोधक विद्यार्थी,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

****

प्रस्तावना :—

वातावरणातील बदल आणि अनियमित पडणाऱ्या पावसामुळे देशापुढे दुष्काळ ही मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. भीषण दुष्काळाची संभाव्य स्थिती लक्षात घेऊन यावर मात करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून विविध प्रयत्न करण्यात आले. दुष्काळाचा सामना करत असतांना महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या याच प्रयत्नांना बुलढाणा जिल्ह्यात भारतीय जैन संघटनेची साथ मिळाली. महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त अभियानातंर्गत jkT; k hy , d k ft Yá lp h २०१८ मध्ये निवड करण्यात आली. त्यामध्ये विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्याची निवड झाली. दुष्काळाचा सामाना करत असतांना दीर्घकालीन उपाययोजनांसाठी पाणी साठविण्याची क्षमता व भूजलपातळीत वाढ करण्यासाठी भारतीय जैन संघटना व जिल्हा प्रशासनाला वतीने पाझर तलाव, माती नाला बांध, सिमेंट नाला बांध, नदी खोलीकरण व रूंदीकरणाच्या माध्यमातून गाळ काढण्याची मोहिम मार्च २०१८ ते जून २०१९ या कालखंडात राबवण्यात आली. त्यामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील दुष्काळमुक्तीच्या कार्याला भारतीय जैन संघटनेचे बळ मिळाले असून सामूहिक प्रयत्नांमुळे मोहिमेला गती प्राप्त झाली.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
August 2019
Special Issue
0162

अभियान यशस्वी होईल असा विश्वास शेतकऱ्यां मध्ये निर्माण झाला आहे.

सुजलाम सुफलाम अभियानाची फायदे :

१) जिल्ह्यातील १३६१ स्ट्रक्चर मधील गाळ काढल्यामुळे १.४८ करोड घनमिटरपाणी साठले तर ४ करोड घनमीटर अतिरिक्त पाणी साठवण क्षमता निर्माणझाली.

२) पाणलोट क्षेत्रात वाहुन जाणारे पाणी जल संधारणाच्या कामांच्या माध्यमातूनठिकठिकाणी साठवण क्षमता वाढल्यामुळे पाणी पातळी वाढण्यास मदत झाली.

३) जिल्ह्यातील २०१८ मध्ये ज्या गावांमध्ये या अभियानातंर्गत कामे पूर्ण झाली त्या ठिकाणी २०१९ मध्ये पाणी टंचाईची समस्या उद्भवली नाही.

४) जिल्ह्यातील १३ तालुक्यांत ५०,००० हेक्टर क्षेत्रावर जलाशयांतील उपसण्यातआलेला गाळ टाकल्याने शेतजमीन सुपीक झाली.

५) सुजलाम सुफलाम अभियानाच्या माध्यमातून झालेल्या जलसंधारणची कामे वजनजागृतीमुळे पाण्याची बचत होण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत होईल.

६) सुजलाम सुफलाम अभियानामुळे शेतकऱ्यांना जनजागृतीच्या माध्यमातून सूक्ष्म सिंचनाचे महत्व समजल्यामुळे शेतकऱ्यांना पाण्याची बचत करण्यास मदत होईल व फलोत्पादन वाढवून शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढेल.

सुजलाम सुफलाम अभियानाची निरीक्षणे :

१) बुलढाणा जिल्ह्यात सुजलाम सुफलाम अभियान राबविल्यामुळे मोठे, मध्यम व लघु सिंचन प्रकल्पांमधील गाळ काढल्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर साठवण क्षमता वाढलेली आहे.

२) बुलढाणा जिल्ह्यात सुजलाम सुफलाम अभियानाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाल्यानंतर पहिल्या टप्यात शेतकऱ्यांची जलसंधारणाच्या कामांबद्दल जनजागृती झालेली नसल्यामुळे अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला. या कामाच्या माध्यमातून जनजागृती झाल्यानंतर शेतकऱ्यांचा सक्रीय सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला.

३) सुजलाम सुफलाम अभियानाच्या माध्यमातून पाझर तलाव, सिमेंट नाला बांध, माती नाला बांध व नदी खोलीकरण रुंदीकरणामुळे साठवण क्षमता वाढली.

४) सुजलाम सुफलाम अभियानामुळे गाळाच्या माध्यमातून सुपीक झालेल्या क्षेत्राची कृषी उत्पादकता वाढली तसेच उत्पादन खर्च कमी झाला.

५) सुजलाम सुफलाम अभियानाच्या माध्यमातून जिल्ह्यात जलसंधारणाच्या कामांबरोबर पाणी वापराबाबत जनजागृती, पाण्याची बचत, सूक्ष्मसिंचनाचे फायदे, वातावरणातील बदलाबरोबर बदलती पीकरचना या बाबींवर देखील शेतकरी कार्यशाळा घेण्यात येतात.

निष्कर्ष :

बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम सुफलाम अभियानाचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, माथ्यापासून पायथ्यापर्यंत जलसंधारण व पाणी वापराबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी दुष्काळमुक्ती अभियान यशस्वी ठरत आहे. दुष्काळ निवारणासाठी महाराष्ट्र शासनाने अशा प्रकारचे अभियान दुष्काळ परिस्थिती असणाऱ्या सर्वच जिल्ह्यांमध्ये प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता वाढवण्यासाठी व गावांना पाणी टंचाई पासून मुक्त करण्यासाठी सुजलाम सुफलाम अभियान शेतकऱ्यांसाठी वरदान ठरलेले आहे. तसेच पायाभूत सुविधा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करुन दिल्यावर जिल्ह्यातील कृषी उत्पादन व उत्पादकता वाढू शकते त्यासाठी गरज आहे सुजलाम सुफलाम अभियानाच्या माध्यमातून सामुहिक प्रयत्नांची.

संदर्भ :

१. दत्त रुद्र सुन्दरम, के.पी.एम. (२०१५), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चाँद कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली.

२. दैनिक लोकमत, १४ मार्च २०१८

३. Progress Report, BJS, MDFM, 8th April, 2018

४. Progress Report, BJS, MORN, July 2019-

५. जिल्हा समाजिक व आर्थिक समालोचन, बुलढाणा जिल्हा.

६. जिल्हा अधिक्षक, कृषी अधिकारी कार्यालय, बुलढाणा.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gram... Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-9658

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

महात्मा गांधी

विचार, तत्वज्ञान आणि प्रेरणा

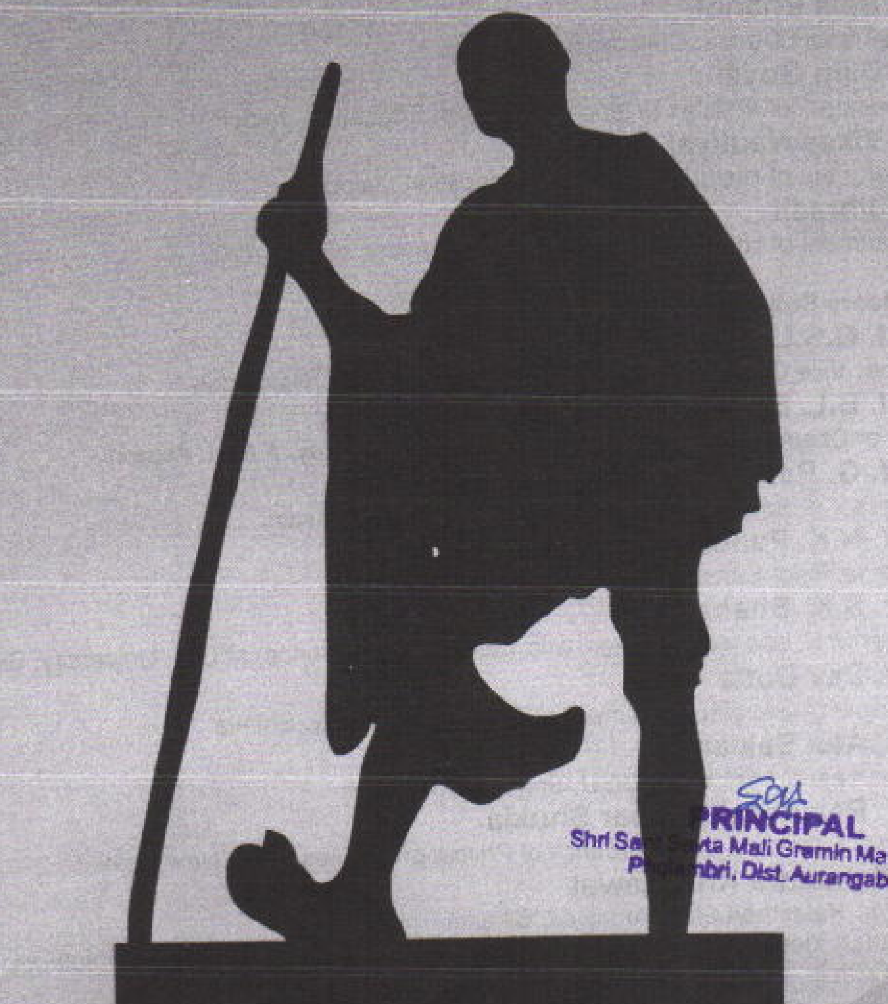

Editor

Chandra Shekhar Kachhawa

PRINCIPAL
Shri Sa... ...ta Mali Gramin Mahavidlaya
Ph...bri, Dist. Aurangabad.

30

ISSN : 2456-9658

GLOBAL RESEARCHER VIEW

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Editor in Chief
Dr. Chandara Shekhar Kachhawa
Department of History, Govenrment Dungar College, Bikaner

Associate Editor
Dr. Vinay Kaura
Departrment of International Affairs and Security Studies,
Sardar Patel Police University, Jodhpur

Dr. Rajendra Kumar
Department of History, M.G.S. University, Bikaner (Raj.)

Editorial Board
Dr. Sheila Rai
Department of Political Science, University of Rajasthan, Jaipur
Dr. Bela Bhanot
Government Dungar College, Bikaner
Dr. Dilip Goyal
Department of Policies Science, College of Education, Jaipur
Dr. Vikas Nautiyal
Department of History, , College of Education, Jaipur
Dr. Jibraeil
Department of History, Aligarh Muslim University, Aligarh (UP)

Advisory Board
Prof. G.S.L. Devra
Former Vice Chancellor, Kota Open University, Kota, Rajasthan
Prof. B.L. Bhadani
Former Chairman & Coordinator, CAS, Dept. of History, A.M.U. Aligarh
Prof. G. Ram
Professor of Sociology, Assam University, Silchar, Assam.
Prof. N.K. Pandey
Kendriya Hindi Sansthan, Agra, UP
Prof. S.K. Bhanot
Former Prof. and Head, History and Dean (Social Science) M.G.S. University, Bikaner
Prof. Dev Dutta
Professor of Geography, Himachal Pradesh University, Shimla
Prof. Atul Saklani
Department of History, HNBGU, Srinagar (Garhwal)
Prof. Rajaneesh Kumar Shukla
Member Secretary, Indian Council of Philosophical Research, New Delhi.
Dr. Mahendra Khadgawat
Director, Rajasthan State Archives, Bikaner

All matter, ideas, contents and data Presented in the Journal are of the authors. Editorial Board may not agree with it. Jurisdiction for any dispute will be Bikaner only

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gram... Vidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW ISSN : 2456-9658
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंध का शीर्षक	लेखक	पृ.क्र.
1	महिला सक्षमीकरण आणि महात्मा गांधीची भूमिका	डॉ. गोपालसिंह बछिरे, दिपिका हिम्मत पवार	7
2	महात्मा गांधीजींची ग्रामीण स्वराज्याची संकल्पना : एक अभ्यास	डॉ. गोपालसिंह बछिरे, मच्छिंद्र रूपचंद चौधरी	10
3	गांधीजी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यातील मतभिन्नता : एक चिकित्सक अभ्यास	विजय साहेबराव साळवे, प्रा.डॉ. गोपालसिंह बी. बच्छिरे	13
4	जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील पर्यावरण संरक्षण आणि महात्मा गांधी	डॉ. देवराज कोंडीबा दराडे	18
5	महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य	प्रा.डॉ. जे.एस. ढवळे	22
6	महात्मा गांधीचे शाश्वत विकासाचे विचार	डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे	25
7	महात्मा गांधीचे आदर्श विचार	प्रा.डॉ. संजय मगर	28
8	महात्मा गांधीची शिक्षण व्यवस्था काळाची गरज	प्रा.डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	30
9	महात्मा गांधी यांचे स्वच्छतेसंबंधी विचार आणि सद्यस्थिती	डॉ. मंजुषा मोतीराम नळगीरकर	32
10	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज संकल्पना	प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड	36
11	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक विचार	प्रा.डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ	38
12	महात्मा गांधी : पर्यावरण संबंधी दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. गजानन देवराव चिट्टेवाड	41
13	महात्मा गांधी यांची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा.धनंजय जवळेकर, प्रा.डॉ. जी.व्ही. गट्टी	45
14	महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाची आजची प्रासंगिकता	डॉ. रमाकांत तिडके	48
15	महात्मा गांधीची सामाजिक विकासाबाबतची भूमिका	प्रा.डॉ. गायके एस.के., डॉ.एम.एस. कांबळे	51
16	महात्मा गांधी सत्य-अहिंसा प्रासंगिकता	मंगल गोपालराव गोरे	53
17	महात्मा गांधीजीची विचारधारा, तत्त्वज्ञान आणि प्रेरणा याबद्दलचे विचार	प्रा.डॉ. दिनेश रा. हंगे	55
18	महात्मा गांधीजी यांचे स्वयंपूर्ण ग्राम स्वराज्य : वैचारिक भूमिका	प्रा.डॉ. एच.एन. जमाले, प्रा.एस.एन. मिरे	57
19	उपेक्षितांविषयी गांधी विचार	प्रा.राजेश अनंतराव कांबळे	59
20	महात्मा गांधीचे आर्थिक व सामाजिक विचार	प्रा.डी.के. कटके	62
21	महात्मा गांधीजी : व्यक्तिमत्त्व व ग्राम स्वराज्य संकल्पना	प्रा. कोल्हे टि.टि.	64
22	महात्मा गांधीचे आर्थिक सामाजिक विचार	डॉ. कोरडे ए.एम., पुजा सोपान धनवटे	67
	महात्मा गांधी आणि पर्यावरण	स्मिता विजय मामीलवाड	70

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि.औरंगाबाद कोड नं. 184
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

32

ISSN : 2456-9658

GLOBAL RESEARCHER VIEW

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

"महात्मा गांधी यांचे स्वच्छतेसंबंधी विचार आणि सद्यस्थिती"

डॉ. मंजुषा मोतीराम नळगीरकर

• समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

प्रस्तावना:-

मानवी मुलभूत गरजा म्हणून आत्तापर्यंत आपण केवळ अन्न, वस्त्र आणि निवारा यांचाच विचार करीत होतो, परंतु आज स्वच्छता ही देखील मानवाची मुलभूत गरज बनली आहे.समाजातील व्यक्तिना चांगले आरोग्य व दिर्घायुष्य पाहिजे असेल, तर "स्वच्छ रहा स्वस्थ रहा" हा मुलमंत्र जीवनात रुजवावा लागेल. कारण स्वस्थ समाजच देशाच्या विकासात योगदान देवू शकतो.

भारतात स्वच्छतेविषयीची जनजागृती करण्याचे काम अनेक समाज सुधारकांनी केलेले असले तरी एका व्यक्तीचे नाव ठळकपणे समोर येते ते म्हणजे भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे होय. महात्मा गांधी यांनी केवळ भाषणातून नव्हे तर कृतीशील कार्यातून समाजातील प्रत्येक व्यक्तिपर्यंत स्वच्छतेचा संदेश पोहचविला. महात्मा गांधी म्हणत, "देशाला राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा स्वच्छतेची अधिक गरज आहे."जर एखादा व्यक्ती स्वच्छ राहू शकत नसेल तर तो स्वस्थ राहणार नाही. सक्षम राष्ट्र घडविण्यासाठी स्वस्थ व सक्षम व्यक्तिचीच गरज आहे.हे सत्य महात्मा गांधींनी ओळखले होते.म्हणून त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळी सोबतच सामाजिक स्वच्छतेची चळवळ देखील चालविली.भारतात येण्यापूर्वी महात्मा गांधी यांनी दक्षिण आफ्रिकेत भारतीय व्यापाऱ्यांमध्ये आपल्या आपल्या व्यापारी ठिकाणांना स्वच्छ ठेवण्यासंबंधी जनजागृती केली होती.भारतात आल्यानंतर महात्मा गांधीनी शैक्षणिक संस्था, धार्मिक व पर्यटन स्थळे, रेल्वे बसस्टँण्ड प्रवासी ठिकाणे, नदी व तलाव, दलित वस्ती आणि खेडेगाव इ.ठिकाणी असलेल्या अस्वच्छेतेचे निरीक्षण केले.अस्वच्छतेसंबंधी असलेली भारतीय सामाजिक मानसिकता बदलण्यासाठी आपल्याला काही तरी करावे लागेल या भावनेतून त्यांनी स्वच्छतेसंबंधी लोकांचे वैचारिक प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली. महात्मा गांधी यांनी आपले स्वच्छतेसंबंधी विचार मांडतांना काही प्रमुख ठिकाणांचा उल्लेख केला तो पुढीलप्रमाणे-

*** महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक संस्था आणि स्वच्छता यासंबंधी विचार**

महात्मा गांधी यांचा आग्रह होता की शालेय आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात स्वच्छतेचा विषय समाविष्ट असावा. २० मार्च १९१६ मध्ये गुरुकुल कांगडी येथे दिलेल्या भाषणात महात्मा गांधी म्हणतात, "गुरुकुलच्या विद्यार्थ्यांना केवळ स्वच्छता कशी ठेवावी याचे केवळ पुस्तकी ज्ञान देवून चालणार नाही तर स्वच्छता प्रत्यक्ष जीवनात कशी अंगीकारावी याचे प्रशिक्षणही देणे गरजेचे आहे." (गांधी वाङ्मय, भाग-१३, पृष्ठ-२६४)

स्वच्छता हा विषय आज शाळा व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमाचा केवळ एक भाग बनून राहिला आहे.अध्यापक विद्यार्थ्यांना वर्गात वैयक्तिक स्वच्छतेचे आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे धडे देतात.परंतु बहुतांश शाळात मुलांवर स्वच्छतेचा श्रमसंस्कार करणारा कुठलाही कृती कार्यक्रम आमलात आणला जात नाही.ग्रामीण भागातील शाळांची स्वच्छतेसंदर्भात अतिशय विदारक स्थिती दिसते.बऱ्याच शाळात मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहांची सोय नसते.जिथे स्वच्छतागृहे असतात तिथे कमालीची अस्वच्छता व घाण असते, ज्यामुळे अशा स्वच्छतागृहांचा वापर विद्यार्थी करीत नाहीत.स्वच्छतागृहाची सोय नसल्यामुळे अथवा अस्वच्छ स्वच्छतागृहे असल्यामुळे बहुतांश शालेय मुली अतिशय अल्प प्रमाणात पाणी व अन्न ग्रहण करताता जेणेकरुन त्यांना स्वच्छतागृहात जाण्याची वेळच येणार नाही.याचा मुलींच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होऊ शकतो."स्वच्छ सुंदर शाळा" अभियानात बक्षीस घेणाऱ्या काही शाळा बक्षिसापुरती स्वच्छता करतात नंतर परत जैसे थे परिस्थिती असते.

महात्मा गांधी यांनी १९२० मध्ये गुजरात विद्यापीठाची स्थापना केली होती.या विद्यापीठातील शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षकेत्तर कर्मचारी आणि सेवक वर्गाला सुरुवातीपासूनच स्वच्छेतेच्या कामाचे प्रशिक्षण दिले जात होते.या विद्यापीठ परिसरातील रस्ते, निवासी क्वॉर्टर, विविध विभाग आणि कार्यलये यांची स्वच्छता विद्यापीठातील सर्व कर्मचारी व विद्यार्थी मिळून करत असत.ही प्रथा आज ही गुजरात विद्यापीठाने जोपासली आहे. (गांधी वाङ्मय, भाग-१३, पृष्ठ-२६४)

जर आपण शैक्षणिक संस्थाकडे पिढी घडविणारे संस्कार केंद्र म्हणून पाहत असू तर प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेची ही नैतिक जबाबदारी आहे की, शाळा वा महाविद्यालयाचा परिसर, स्वच्छतागृहे, क्रीडागंण स्वच्छ ठेवणे, शैक्षणिक संस्थामध्ये

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ISSN : 2456-9658

पत्रवर्तमानपत्रात दिनांक २५ सप्टेंबर १९१७ रोजी लिहीले होते.ज्यात ते म्हणतात, "रेल्वेच्या प्रथम व द्वितीय श्रेणीच्याच डब्यात स्वच्छता ठेवायची आणि तृतीय श्रेणीच्या डब्यात कमालीची अस्वच्छता ठेवायची हे योग्य नाही.तृतीय श्रेणीच्या डब्यातील घाण प्रवासांच्या आरोग्यावर व नैतिकतेवर प्रभाव टाकते म्हणून ही परिस्थिती जर आपण बदलू शकत नसू तर अशी प्रवासी साधने बंद करावीत. " (गांधी वाङ्मय, भाग-१३, पृष्ठ-२६४-५५०)

आज रेल्वे ही भारतातील बहुसंख्य व्यक्तींचे प्रवासाचे साधन आहे.रेल्वेच्या डब्यात बहुतांश प्रवासी पेपर, चहाचे कप, कॅरीबॅग, शेंगाची टरफले, फळांची साले, प्लास्टीक बॉटल्स, खरकटे इ.कचरा टाकतात.तसेच शौचालयेही घाण करतात.प्रवासी ज्या रेल्वेस्टेशनवर रेल्वे पकडण्यासाठी थांबतात तिथेही कमालीची अस्वच्छता असते.सार्वजनिक ठिकाणांची व साधनांची स्वच्छता ही प्रत्येक व्यक्तिची वैयक्तिक जबाबदारी आहे अशी भावना अभावानेच व्यक्तींमध्ये पहायला मिळते.या सर्व बाबींची दखल घेऊन भारत सरकाने स्वच्छ भारत अभियानाअंतर्गत मागील वर्षी २८ जानेवारी २०१८ रोजी "रेल्वे स्टेशन स्वच्छता कार्यक्रम" घोषित केला.ज्यात रेल्वे स्टेशन परिसरातील घनकचरा व प्लॅस्टीक कचरा उचलणे, रेल्वे स्टेशन पार्किंग व कॅन्टिनची स्वच्छता करणे या कामांचा समावेश केला. त्यासाठी रेल्वेत सफाई काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आणि स्काऊट गाईडच्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते.[3] २०१६ मध्ये "ऑन बोर्ड हाऊस किपींग सर्व्हिस" (OBHS) ही SMS स्कीम भारतातील लॉंगरुट असलेल्या १७०० ट्रेनमध्ये लागू करण्यात आली आहे.[4] "क्लिन ट्रेन क्लिन इंडिया" सारखा उपक्रम पूर्ण भारतभर प्रभावीपणे राबविला गेला तर स्वच्छ रेल्वे प्रवास सर्वांना मिळेल.

* **दलित वस्ती स्वच्छतेसंबंधी विचार**

महात्मा गांधी यांनी भारतात अनेक पिढ्यांपासून चालत असलेल्या अस्पृश्यतेच्या प्रथेला विरोध केला.प्रामुख्याने स्वच्छतेची कामे करणारा वर्ग हा अस्पृश्य समाजाचाच होता.ज्यांना गावाबाहेरच्या दलित वस्तीत रहावे लागत असे ही वस्ती अतीशय घाण व कचऱ्याने भरलेली असे, गांधीजीचा असा आग्रह होता की स्वच्छता करेन हे प्रत्येक व्यक्तीचे काम आहे.केवळ खालच्या जातीत जन्माला आलेल्या व्यक्तींनेच घाण उचलावी व स्वच्छता करावी असे नाही.समाजातील ही कुप्रथा नष्ट झाली पाहिजे.

गांधीजी स्वत: अशा दलित वस्तीत गेले. दलित व्यक्तींना आपलेसे केले व त्यांना स्वच्छतेविषयी जाणिव करुन दिली.स्वत: दलित वस्तीची साफ-सफाई केली व कॉंग्रेसच्या अन्य नेत्यांना व कार्यकर्त्यांनाही असे करायला सांगितले.महात्मा गांधी ज्या ज्या ठिकाणी कॉंग्रेस सदस्यांच्या बैठकीला जात त्या ठिकाणच्या कार्यकर्त्यांना दलित वस्तीत जावून अस्पृश्य समाजातील लोकांमध्ये स्वच्छतेविषयी जागृती करण्याचे आवाहण करीत. (संपूर्ण गांधी वाङ्मय, भाग-२३, पृष्ठ-१५)

महात्मा गांधीच्या याच विचारांची कास धरुन विद्यमान सरकारने समाजकल्याण विभागाद्वारे "शाहु फुले आंबेडकर दलित वस्ती विकास व सुधारणा अभियान" राबविण्यात येत आहे. दलित वस्त्यांमध्ये मुलभूत सुविधा जसे की, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, सिमेंट रस्ते / नाली बांधकाम, स्वच्छता विषयक सोयी, मलनिस्सारण, वीज, वस्तीला जोडणारे रस्ते, समाज मंदीर इ. व्यवस्था करुन दलित वस्तीची सर्वांगिन सुधारणा करणे हा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे.[5]

शासनाने सुरु केलेले हे अभियान शहरी व ग्रामीण भागातील प्रत्येक दलित वस्ती पर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे.तसेच या अभियाना अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या पायाभूत सुविधाची अंमलबजावणी ही प्रभावीपणे होणे गरजेचे आहे.तरच दलित वस्तीतील व्यक्तिंना स्वच्छ व सुंदर परिसरात जगण्याचा मानवी हक्क मिळेल.

* **गावाच्या स्वच्छतेसंबंधी विचार**

महात्मा गांधी यांनी गावाच्या स्वच्छतेसंबंधी पहिले भाषण १४ फेब्रुवारी १९१६ मध्ये मिशनरी संमेलनात दिले होते."गाव हा भारताचा आत्मा आहे.गावाशी भारताची संस्कृती व सभ्याता जोडलेली आहे.म्हणून गावाच्या स्वच्छतेचा प्रश्न सर्वात आधी सोडविला जाणे गरजेचे आहे."असे मत गांधीनी व्यक्त केले होते.(गांधी वाङ्मय, भाग-१३, पृष्ठ-२२२)

दिनांक २५ ऑगस्ट १९२५ साली कलकत्त्यात दिलेल्या भाषणात महात्मा गांधी म्हणाले होते की, "कोणताही कार्यकर्ता धर्मगुरु अथवा नेता म्हणून गावातील लोकांसमोर येऊ नये तर हातात झाडू घेऊन सेवक या रुपात लोकांसमोर यावा. कॉंग्रेस कार्यकर्त्याला गावातील अस्वच्छता, गरीबी आणि बेकारीशी लढण्यासाठी झाडू, औषधी गोळ्या आणि एरंडतेल सोबत घेऊन यावे लागेल. (गांधी वाङ्मय, भाग-२८, पृष्ठ-१०९)

गावाच्या स्वच्छतेत ग्रामपंचायतींची भूमिका महत्त्वाची आहे.गावातील प्रत्येक महिला, पुरुष आणि लहान मुलांपर्यंत स्वच्छतेचे प्राथमिक शिक्षण पोहचविणे ही ग्रामपंचायतीची जबाबदारी आहे, असे महात्मा गांधी म्हणत.

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो.काही वर्षापूर्वी या खेड्यांची प्रतिमा घाणेरड्या कचऱ्यांनी वेढलेल्या खेड्यांची बनली होती.देशातील कुठल्याही गावात प्रवेश करतांना कचरा, शौच व घाणीचे ढिगारे पहायला मिळत असत. दुर्गंधी पसरलेली दिसत असे, त्यामुळे नाक दाबूनच गावात प्रवेश करावा लागत होता.गावात अंतर्गत नाल्यांचा अभाव असल्यामुळे सांडपाणी रस्त्यावर सोडले जाते.घरातील कचरा दारात टाकला जातो.उघड्यावर शौचास जाणे तसेच शौचालय असून देखील त्याचा वापर न करने इ.सामाजिक वर्तनांमुळे आणि श्रमाची प्रतिष्ठा संपल्यामुळे स्वच्छ व सुंदरगाव आभावानेच पहायला मिळायचे.

महात्मा गांधी म्हणायचे "स्वच्छता म्हणजे राष्ट्रीय कार्य असे मानल्यास देशातील सर्व गावे स्वच्छ आणि सुंदर होतील. नद्या आणि जलाशय प्रदूषण मुक्त होतील. कचऱ्याच्या

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

कार्यरत असलेल्या शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांच्यावर स्वच्छतेचे महत्त्व रुजविणे आणि स्वत: स्वच्छता करण्याचा संस्कार देणे.

* महात्मा गांधी यांचे धार्मिक स्थळांच्या स्वच्छतेसंबंधी विचार

महात्मा गांधी यांनी लोकांचे धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी वाढत असलेल्या अस्वच्छते विषयीही लक्ष वेधले होते.गुजरामध्ये ३ नोव्हेंबर १९१७ रोजी झालेल्या राजकीय संमेलनात महात्मा गांधी म्हणाले होते, "गुजरात पासून जवळच असलेल्या डाकोर या पवित्र तिर्थस्थानी मी जावून आलो.तिथली पवित्रता पाहून मी चकीत झालो.तिथे मी ऐवढी घाण पाहिली की कुठलीही व्यक्ती तिथे २४ घंटे देखील थांबू शकत नाही.धार्मिक स्थळी येणाऱ्या पर्यटकांनी गल्ल्या, रस्ते आणि मंदिराचा परिसर घाण टाकून प्रदुषित केला आहे." याचप्रमाणे यंग इंडिया या वर्तमान पत्रात ३ फेब्रुवारी १९२७ रोजीच्या अंकात बिहारमध्ये असलेल्या गया या धार्मीक ठिकाणी वाढत असलेल्या अस्वच्छतेसंबंधी लेख लिहिला ज्यात ते म्हणतात, "माझी हिंदू आत्मा गया मधील नाल्यांमध्ये वाढलेल्या घाणी व दुर्गंधीविषयी बंड करत आहे." जर आपण आपल्या धार्मिक ठिकाणांची स्वच्छता ठेवली नाही तर त्याची पवित्रता राहणार नाही.परिणामी तेथे एकही भाविक येणार नाही, अशी खंत महात्मा गांधींनी व्यक्त केली होती. (गांधी वाड्मय, भाग-१४, पृष्ट-५७)

महात्मा गांधी धार्मीक स्थाळांच्या स्वच्छतेविषयी जितक जागरुक होते तितके जागरुक आपण आहोत का?धर्म हा भारतीय संस्कृतीचा पाया आहे.आपली धर्माविषयी असलेली श्रद्धा व विश्वास व्यक्त करण्यासाठी भारतात लाखो भाविक विविध धार्मिक स्थळांना भेटी देत असतात. आपण धार्मिक स्थळांना पवित्र ठिकाण मानतो. परंतु आपणच तिथे कचरा व घाण टाकून त्याला अपवित्र करतो.यामध्ये अशिक्षित व सुशिक्षित अशा दोन्ही भाविकांचा समावेश होतो.

धार्मिक स्थळी गाभाऱ्यात व मंदिर परिसरात फुले, पाने, धूप, अगरबत्ती, प्रसाद/नैवेद्य, नारळाची टरफळे, प्लॉस्टिक कॅरी बॅग्स् इ.वस्तू जागोजागी पडलेले असतात.मंदिराबाहेरच्या परिसरात लावलेली दुकाने, खाद्यपदार्थांचे स्टॉल यामुळे देखील मोठ्या प्रमाणात कचरा व घाण पसरवली जाते.भारतातील बालाजी, अमृतसर, शिर्डी, पंढरपूर, शेगाव इ.ठिकाणी असलेल्या धार्मिक स्थळी ज्याप्रमाणे स्वच्छता ठेवली जाते.तशीच स्वच्छता सर्वच धार्मिक स्थळी ठेवली जावी.त्यासाठी लोकांमध्ये जाणिव जागृती व कृती कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे.

* नदीची स्वच्छता

भारतात बहुतांश धार्मिक स्थळांना लागूनच नद्या असतात.भाविक मोठ्या श्रद्धने पवित्र स्नान करण्यासाठी जातात.असे की, काशी, बनारस, हरिद्वारा, गंगासागर, नाशिक, पंढरपूर, गयाइ.परंतु या नद्यांच्या स्वच्छतेविषयी लोकांमध्ये कमालीचे अज्ञान होते व आजही आहे.नद्यांच्या स्वच्छतेविषयी महात्मा गांधी असे मत मांडतात की, "नद्यांना स्वच्छ ठेवून आपण आपली सभ्यता जिवंत ठेवू शकतो."परंतु आज आपण धार्मिक विधी आणि संस्कृती म्हणून नद्यांचे दूषितीकरण करत आहोत.ज्यात विविध धार्मिक विधीच्या निमित्ताने पूजा साहित्य, अस्थि विसर्जन, कपडे, केस विसर्जन केले जाते.गणेशोत्सवाच्या आणि दुर्गा पूजेच्या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणात मूर्त्यांचे विसर्जन करण्यात येते.बऱ्याच गावात आजही शौचासाठी नदीकाठी जाण्याची प्रथा दिसून येते.ग्रामीण भागात नदीतच कपडे धुणे, जनावरांना आंघोळ घालणे, पोहणे इ.द्वारे नदीचे पाणी खराब केले जात आहे.शहरालगत असलेल्या नद्यांमध्ये शहरातील कचरा, नाल्या व गटारातील घाण पाणी, कारखान्यातील अशुद्ध पाणी सोडले जाते.

नदी प्रदुषण रोखण्यासाठी भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी १९८५ मध्ये "गंगा कार्य योजना" गॅप (GAP) चा शुभारंभ केला होता.कार्यक्रम खूप धूमधडाक्यात सुरु करण्यात आला. मात्र पंधरा वर्षाचा कालावधी लोटूनही आणि ९०१.७१ करोड रुपये खर्चूनही नदी प्रदूषणाचा स्तर कमी करता आला नाही.[१]

भारतात गंगा नदीला केवळ सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक महत्त्व आहे असे नाही तर देशातील ४० टक्के लोकसंख्या ही या नदीवर अवलंबून आहे.याची दखल घेवून भारताचे सद्याचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी जून २०१४ मध्ये "नमामी गंगे" या त्यांच्या ड्रीम प्रोजेक्टची घोषणा केली. २०१९ या वर्षापर्यंत गंगा शुद्धीकरणाचे ७० ते ८० टक्के काम पूर्ण होईल असा निर्धारही त्यांनी केला होता.[२]

आज काही प्रमुख धार्मिक स्थळांच्या नद्यांचे प्रदूषण रोखण्यासाठी नदीकाठी तात्पुरती शौचालये उभारली जातात. धार्मिक विधी आणि अत्यंविधीची सामग्री नदीत सोडण्यावर बंदी आणली आहे.ही चांगली बाबत असली तरी भारतातील सर्वच नद्यांच्या शुद्धीकरणासाठी शासनाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.नद्यांमध्ये कचरा, शौच, कारखान्यातील दुषित पाणी, पूजा साहित्य, अस्थि विसर्जन इ. बाबी पासून लोकांना रोखण्यासाठी जन जागृती व कठोर कायदे/दंड करण्याची गरज आहे.

* महात्मा गांधी यांचे प्रवासी साधनांच्या स्वच्छतेसंबंधी विचार

समाजातील बहुतांश व्यक्ती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी रेल्वे व बस या सरकारी प्रवासी साधनांचा उपयोग करते.परंतु या प्रवासी साधनात कमालीची अस्वच्छता असेल तर प्रवासी प्रवासाचा आनंद घेवू शकत नाही.सार्वजनिक स्वरुपात जी साधने वापरली जातात.त्यांच्या स्वच्छतेची स्थिती काय आहे, हे पाहण्यासाठी महात्मा गांधीनी रेल्वेच्या तृतीय श्रेणीच्या डब्यात बसून देशभर दौरे केले होते.महात्मा गांधी रेल्वेच्या तृतीय श्रेणीच्या डब्यातील घाण पाहून स्तब्ध व चिंतीत झाले होते.या संदर्भात त्यांनी एक

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri. Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW **ISSN : 2456-9658**
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

खताचा वापर शेतीसाठी होईल. स्वच्छ गाव हा भारताचा आदर्श असायला हवा" (महात्मा गांधी, हरिजन सेवक, १५ फेब्रुवारी १९३५)

वरील विचारांची प्रेरणा घेऊन भारतात १९८६ मध्ये "केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम" (सी.आर.एस.पी) राबविण्यात आला होता. या कार्यक्रमाची यशस्वीता आणि त्रुटींची तपासणी करुन १९९९ मध्ये संपूर्ण स्वच्छता अभियान (टीएस.सी) गठित करण्यात आले.ग्रामीण भागातील व्यक्तिमध्ये स्वच्छतेचविषयी जागृती करुन त्यांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचावणे हा हेतू समोर ठेवून भारत सरकारने ऑक्टोबर २००३ मध्ये "निर्मल ग्राम पुरस्कार" योजना सुरु केली होती.[६]

महात्मा गांधीजींच्या १४५ व्या जयंती दिनापासून सुरु केलेल्या "निर्मल भारत अभियानात" ग्रामीण भागाच्या स्वच्छतेवर विशेष भर देण्यात आला आहे.हागणदारी मुक्त गाव निर्माण करण्याचा दृढ संकल्प केला गेला आहे.ज्याचा परिणाम म्हणून भारतात सध्याच्या आकडेवारी नुसार १०,४४२,२५५ शौचालये बांधली गेली आहेत. भारतातील ५,९९,९६३ ऐवढी गावे हागणदारी मुक्त झाली आहेत. भारतातील ३५ राज्ये आणि ६९९ जिल्हे पूर्णत: हागणदारी मुक्त झाली आहेत. (स्त्रोत एन ए आर एस एस २०१८-१९) ही एक उल्लेखनीय बाब आहे. ज्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना सन्मानाने व आरोग्यदायी जीवन जगण्याचा अधिकार मिळाला आहे.[७]

अशा विविध योजना अभियान व पुरस्काराच्या माध्यमातून ग्राम स्वच्छतेसाठी प्रयत्न केले गेले.ज्याचा परिणाम म्हणून काही प्रमाणात का होईना ग्रामीण भागाची स्वच्छतेच्या दिशेने वाटचाल सुरु आहे.महाराष्ट्रातील काही गावे आज आदर्श गावे म्हणून ओळखली जातात.ज्यात हिवरेबाजार, राळेगणसिद्धी, बहिरगाव, पाटोदा इ.चा समावेश आहे.

महात्मा गांधीच्या स्वच्छतेविषयक विचारांचा अभ्यास केल्यावर असे निदर्शनास येते की, महात्मा गांधी हे स्वच्छतेविषयी किती आग्रही होते.तसेच त्यांच्याकडे अस्वच्छतेमुळे भविष्यात समाजावर काय परिणाम होऊ शकतो हे पाहण्याची दूरदृष्टीही होती.स्वच्छतेचा विचार मांडतांना त्यांनी समाजातील सर्वच ठिकाणांचा विचार केला होता. भारतीय लोकांच्या सामाजिक मानसिकतेचा विचार करुनच त्यांनी सामाजिक प्रबोधनासोबत स्वत: हातात झाडू घेऊन रस्त्ये, नाल्या व शौचालये साफ केली होती.

जर महात्मा गांधीचे नेतृत्त्व आणखी काही वर्षे भारताला लाभले असते तर आपला देश स्वच्छतेच्या बाबतीत आज नक्कीच पुढे असता. महात्मा गांधी यांच्या १५० व्या जयंती निमित्त देशात मागील पाच वर्षापासून राबविण्यात येणारे "स्वच्छ भारत अभियान" हे गांधीजींच्या स्वच्छता विषयक विचारांचा परिपाक आहे.शासन स्तरावर आणि समाजस्तरावर हे अभियान यशस्वी करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.या अभियानात समाजातील सर्व स्तरातील व्यक्तिंनी सहभागी होऊन येणाऱ्या पिढीला स्वच्छ व सुंदर वातावरण देण्याच्या दिशेने म्हणजेच "एक कदम स्वच्छता की ओर" पाऊल टाकावे.

संदर्भ

1) https://wikipedia.org/ganga karya Yojana, Date 23/09/2019
2) https://hindi.mapsofindia/government of India/clean ganga - Project, html date 23/09/2019
3) https://www.scout.org, date 24/09/2019
4) https://www.finacialexpress.com, date 25/09/2019
5) www.mr.vikaspedia.in, date 22/09/2019
6) https://sanitation.indiawaterportal.org, date 25/09/2019
7) https://mdws.gove.in, date 24/09/2019
8) Gandhi Literature : Collected Works of Mahatma Gandhi - vol-13, (Mar 12, 1913 - Dec 25, 1913)
9) Gandhi Literature : Collected Works of Mahatma Gandhi - vol-14, (Dec 26, 1913 - May 20, 1915)
10) Gandhi Literature : Collected Works of Mahatma Gandhi - vol-28, (Mar 22, 1924 - Aug15, 1924)
11) gandhiashramsevagram.org/Gandhi literature / collected work, date 21/09/2019

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

36

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता ®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषया अंतर्गत
राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार :
सद्यस्थिती आणि आव्हाने

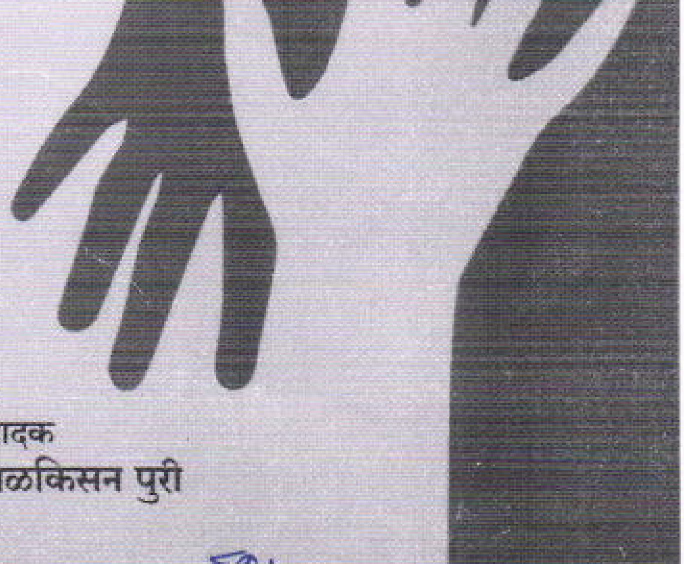

संपादक
डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue, August 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार : सद्यस्थिती आणि आव्हाने

संपादक

डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Scanned by CamScanner

26) मानव अधिकार आणि सामाजिक न्याय
विलास वि. धबाले, नागपूर ||84

27) भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे मानवी अधिकारातील स्थान
डॉ. साहेब राठोड, पाथरी ||88

28) मानवाधिकार : जागतिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि कार्यपध्दत
डॉ. विलास घोडे, नागपूर ||91

29) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव, बीड ||97

30) मानवी आधिकार आणि महिला सुरक्षा : संवैधानिक तरतूदींचा राजकिय अभ्यास
डॉ. कदम हारिभाउ पांडुरंगराव, बिड ||99

31) दहशतवाद नक्षलवाद आणि मानवी अधिकार
थोरात विकास आबासाहेब, औरंगाबाद ||102

32) स्त्री–पुरुष असमानता आणि मानवाधिकार
महेश कांबळे, औरंगाबाद, डॉ. सुहास मोराळे, बीड ||104

33) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. ठोंबरे महेश अशोक, माजलगांव, डॉ. एच.एस. भूमकर, बीड ||107

34) आरोग्याचा अधिकार – एक मानवाधिकार
प्रा. डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंब्री ||109

35) मानवाधिकार आणि शिक्षण
डॉ. शिवराज रामराव पाटील, लातूर. ||112

36) मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना
सुर्यवंशी जी.डी., कोल्हापूर. ||115

37) भारतीय संविधानातील मानवी हक्क आणि महिला
फड अजय श्रीधर, लातुर ||118

38) मानव अधिकार व वर्तमान स्थिती
डॉ. [illegible], परभणी ||120

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 0109

34

आरोग्याचा अधिकार – एक मानवाधिकार

प्रा. डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

****

प्रस्तावना:

आरोग्य आणि मानव यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. व्यक्तीचे वय, लिंग, सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभुमी कोणतीही असली तरी आरोग्य ही मुलभूत व अत्यावश्यक गोष्ट आहे. शाळेत जाताना, कामावर जाताना, कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळताना व सार्वजनिक कार्य करतांना उत्तम आरोग्य असणे गरजेचे असते. आरोग्याचा अधिकार हा मानवी अधिकाराचा पायाभूत भाग आहे. जीवन जगण्यासाठी तो अत्यावश्यक आहे. जीवनात उच्च दर्जाचा आनंद प्राप्त करण्यासाठी शारीरिक व मानसिक आरोग्य उत्तम असणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वप्रथम १९४६ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेच्या घटनेत आरोग्याचा अधिकार मानवाधिकार असल्याचा उल्लेख करण्यात आला. प्रास्ताविकात आरोग्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे करण्यात आली आहे. "आरोग्य म्हणजे, केवळ आजारी नसणे नव्हे तर संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्थिती सुदृढ असणे होय."

जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रस्ताविकात विषद केल्यानुसार उच्च दर्जाचा आनंद प्राप्त करणे प्रत्येक मानवाचा हक्क आहे. राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व वांशिक आधारावर कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक मानवाला उच्च आनंद मिळविण्यासाठी आरोग्याचा अधिकारअत्यावश्यक आहे. १९४८ च्या युनेच्या मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यातील कलम २५ नुसार प्रत्येक [illegible] दर्जायुक्त जीवनाचा हक्क आहे. त्यात आरोग्याचा अधिकार अंतर्भुत आहे.१९६६ मध्ये सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकारांच्या करारात आरोग्याचा अधिकार सदस्य राष्ट्रांनी मानवाधिकार म्हणून मान्य केला आहे. हक्काचे संरक्षण करण्यास राज्ये वचनबद्ध आहेत.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९४८ मध्ये जाहिरनाम्यात समाविष्ट केलेले मानवाधिकार हे परस्परसंबंधित, परस्परावलंबी व अविभाज्य आहेत. आरोग्याच्या हक्काचे उल्लंघन केल्यामुळे इतर मानवी अधिकाराचा उपभोग घेता येत नाही. उदा. आरोग्य ठिक नसेल तर शिक्षणाचा हक्क किंवा कामाचा हक्क उपभोगता येत नाही. अलिकडील काळात २००२ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटना आणि मानवी हक्क आयोग या संस्थांनी प्रत्येकाला उच्चतम शारीरिक व मानसिक आरोग्य कसे मिळेल याचे मानदंड तयार केले आहेत. त्यामुळे आरोग्याच्या अधिकाराचे स्वरूप तसेच ते कसे मिळविता येतील याबाबत स्पष्टता आलेली आहे. आरोग्याचा अधिकार संरक्षित करण्याची विविध स्तरावरील जबाबदारी स्पष्ट झालेली आहे. मानवी अधिकारांविषयी आदर वाढविण्याची भुमिका हक्कासंबंधीच्या आंतरराष्ट्रीय करारांनी केली आहे.सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक हक्क समिती आंतरराष्ट्रीय हक्कांच्या करारावर लक्ष ठेवण्यासाठी जबाबदार संस्था आहे. हक्कांच्या संरक्षणाचे आंतरराष्ट्रीय करार हे आरोग्याच्या अधिकाराच्या संरक्षणाचे साधन मानले जाते.

आरोग्याच्या अधिकाराचे स्वरूप:

जागतिक आरोग्य संघटना व मानवी हक्क उच्चआयुक्त कार्यालय यांनी स्पष्ट केल्यानुसार आरोग्याचा अधिकार हा आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार आहे. आरोग्याचा अधिकार हा सर्वसमावेशक आहे. रूग्णालये उभी करणे आणि लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेणे यापलिकडे जावून आरोग्याच्या अधिकाराचा विचार केला आहे. व्यक्ती निरोगी राहण्यासाठी इतर अनेक गोष्टींचा विचार आरोग्याच्या अधिकारात करावा लागतो. जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याचे मुलभूत निर्धारक पुढीलप्रमाणे ठरविलेले आहेत.

१. पिण्याचे स्वच्छ आणि सुरक्षित पाणी
२. सुरक्षित आणि पुरेसे पोषक अ[illegible]

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
August 2019
Special Issue
0110

३. आरोग्याला पुरक पर्यावरणीय परिस्थिती
४. आरोग्याशी संबंधित शिक्षण आणि माहिती
५. आरोग्याच्या आधिकारात लिंग समानता व स्वातंत्र्य

आरोग्याच्या अधिकारातंर्गत प्रत्येक व्यक्तीला उच्च आरोग्य प्राप्त करण्याची समानसंधी देणारा आरोग्य संरक्षणाचा अधिकार आहे. रोग प्रतिबंध, उपचार व रोगावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आहे. आरोग्याशी संबंधीत शिक्षण आणि माहितीची तरतुद असणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय आणि सार्वजनिक पातळीवर निर्णय घेताना लोकसहभाग आवश्यक आहे. माता, मुले, वृध व अपंग व्यक्ती या असुरक्षित व संवेदनशील घटकांसह आर्थिक दुर्बल घटकांना भेदभाव न करता आरोग्य सुविधा मिळणे आवश्यक आहे. आरोग्य सेवा, वस्तू आणि सुविधा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना पुरविल्या पाहिजेत. आरोग्याच्या सर्वोच्च प्राप्तीसाठी गुणवत्तेचा हक्क महत्त्वपूर्ण आहे. आरोग्य सेवा, वस्तु व सुविधा गुणवत्तेच्या व पुरेशा असणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षित डॉक्टर व कर्मचारी, रूग्णालयात पुरेशी औषधे, उपकरणे याबरोबरच स्वच्छता व पिण्याचे पाणी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. वैद्यकीय वस्तु, सेवा व सुविधांनी नैतिकेचा आदर केला पाहिजे. एखाद्याच्या वैयक्तिक आरोग्याची माहिती गुप्तपणे न हाताळणे आरोग्याच्या हक्काचे उल्लंघन आहे.

आरोग्याचा अधिकार आणि राज्याचे कर्तव्य:

संयुक्त राष्ट्र संघटनाव जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांनी आंतराष्ट्रीय कराराद्वारे आरोग्य सुविधा निर्माण करण्याची हमी घेतलेली आहे. असे असले तरी सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा सुद्धा व्यक्तीच्या आरोग्यावर परिणाम होत असतो. गरीबीत राहणाऱ्या लोकांसाठी त्यांचे आरोग्य हे एकमेव मालमत्ता असू शकते. ज्यामुळे सामाजिक, आर्थिक व शिक्षणाचा अधिकार उपयोगात आणू शकतात. प्रत्येक व्यक्तीला शारीरिक व मानसिक आरोग्य हे प्रौढांना कार्य करण्याचा आणि मुलांना शिकण्यास सक्षम करते. व्यक्तींच्या आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी विशिष्ट कृतीयोजना विकसित करायला हव्यात. राज्यांकडे संसाधने उपलब्ध नाहीत म्हणून किंवा राज्यांना परवडत नाही म्हणून आरोग्याच्या हक्काकडे दुर्लक्ष करता येत नाही.राज्याने आरोग्याच्या अधिकाराचा विचार करतांना आरोग्य सेवा, वस्तु आणि सुविधा या पलिकडे जावून आरोग्याच्या मुलभूत निर्धारकांना महत्त्व दिले पाहिजे. शारीरिक व मानसिक आरोग्य राखण्यासाठी व्यक्तीला अन्न, पाणी, घरे व उच्च जीवनाचा फायदा घेता आला पाहिजे.

व्यक्तीच्या मानवाधिकार उल्लंघनाचे मुळ दारिद्रयाच्या मुळाशी आहे. दारिद्रय हे आरोग्यास असुरक्षित आहे. आर्थिक, सामाजिक व उपेक्षित गट आरोग्य विषयक विषमतेला सुद्‌धा बळी पडतात. दारिद्रयात जगणाऱ्या लोकांना पुरेसे घर आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी मिळण्याची शक्यता कमी असते. त्यांच्या मुलांमध्ये कुपोषण व मृत्यूचे प्रमाण सर्वसामान्यापेक्षा अधिक असते. आरोग्य सेवा पुरवितांना विविध कारणांनी निर्माण झालेली विषमता संपविणे राज्याचे कर्तव्य आहे. उदा. बऱ्याच वेळा स्त्रियांना आरोग्य आणि प्रजनन सेवा याची माहिती मिळत नाही. समाजातील विविध संवेदनशील घटकांना आरोग्य सुविधा पुरविणे राज्याचे कर्तव्य आहे. आंतराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक समितीच्या मते, सर्व भेदभाव प्रतिबंध करून आरोग्य सुविधा व सेवांची सर्वांना समानता सुनिश्चित करणे. समाजातील असुरक्षित लोकांचे आरोग्यविषयक भेदभावापासून रक्षण करणे राज्याचे कर्तव्य आहे. स्थलांतरीत तसेच एच.आय.व्ही ग्रस्त व्यक्तींच्या आरोग्याचा सुद्‌धा राज्याने विचार केला पाहिजे.

महिलांचा आरोग्याधिकार :

महिला या दारिद्रय, आर्थिक परावलंबन, लिंगभेद, वंशभेद आणि हिंसाचार याचा वेगळा अनुभव घेत असतात. परिणामी त्यांच्या आरोग्याच्या समस्या गंभीर असतात. स्त्रियांना आरोग्यविषयक समस्यांचा अधिक सामना करावा लागतो. राज्यांने आरोग्य सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला तरी काही गटातील महिला उपेक्षित राहतात, ज्यात ग्रामीण, निर्वासीत, झोपडयात राहणाऱ्या, अपंग आणि एचआयव्ही ग्रस्त महिलांचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांच्या कराराने महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान आरोग्य सेवा देण्याचा करार केलेला

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 0111

आहे. त्यामुळे सुरक्षित मातृत्वाची काळजी घेऊन, माता मृत्यू व महिलांतील शारीरिक विकृती कमी करण्याची जबाबदारी राज्यांची आहे.

अपंग व्यक्तीचा आरोग्याधिकार:

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आकडेवारीनुसार जगातील ६५० दशलक्षहून अधिक लोक अपंगत्वाचे बळी आहेत. त्यातील दोन–तृतीयांश विकसनशील देशात राहतात. त्यांना आरोग्याचा अधिकार उपभोगताना विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अपंग व्यक्तींना ग्रामीण भागात जास्त अडचणी येतात. मानसिक अपंग व्यक्तींना सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेद्वारा उपचाराची सुविधा नसते. अपंग महिला विशेष आरोग्य सेवा मिळत नाही. अपंग व्यक्ती हिंसा आणि गैरवर्तन याचा सामना करू शकत नाहीत. अपंग व्यक्ती शारीरिक, मानसिक, भावनिक व लैंगिक अत्याचाराला बळी पडतात. त्यांच्याकडे समाजाने दुर्लक्ष केल्यामुळे ते आर्थिक व सामाजिक शोषणाचे बळी ठरतात. बहुतांश अपंग व्यक्ती परावलंबी बनतात.

अपंग व्यक्तीच्या हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार सदस्य राष्ट्रांनी स्वीकारला आहे. अपंग व्यक्तीचा आरोग्याचा अधिकार राज्यांनी संरक्षित केला पाहिजे. अपंग व्यक्तींनि हक्क सुरक्षित राखण्यासाठी राज्यांनी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात हे निर्देशित करण्यात आलेले आहे. राज्याने अपंग व्यक्तींना शक्य तितक्या जवळ आरोग्य सेवा पुरविल्या पाहिजेत. तसेच दर्जेदार, नि:शुल्क किंवा परवडणारी आरोग्य सेवा पुरविली पाहिजे. बालहक्काबाबत आंतरराष्ट्रीय समुदायाने स्वीकारलेल्या करारानुसार अपंग मुलांची विशेष काळजी घेण्याचे, आरोग्य सेवा आणि पुनर्वसन सेवा बहाल करण्याचे कार्य राज्याचे आहे.

स्थलांतरीत व्यक्तींचाआरोग्याधिकार:

अलिकडील काळात स्थलांतर ही एक मोठी राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक घटना बनली आहे. स्थलांतराचे व्यक्तीच्या हक्कावर परिणाम होतात. आरोग्याच्या अधिकाराचा आनंद केवळ स्थलांतरीत म्हणून घेता येत नसेल तर ते मानवी हक्काचे उल्लंघन [illegible]तरीत लोक बऱ्याच वेळेस असुरक्षित [illegible]म करतात. स्थालांतरीत व्यक्ती कुटूंबापासून दूर असू शकतात. अनेकदा आरोग्याची काळजी घेण्यास कुटूंबीय सोबत नसतात. काही स्थलांतरीत कुटूंबे झोपडपट्टीत राहतात. अस्वच्छता व रोगराईचा सामना करतात. मानवी हक्कांच्या संरक्षणावरील आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनात असे ठरविण्यात आले आहे की, स्थलांतरीत कामगार आणि कुटूंबियांना आपल्या जीविताचे रक्षण करण्यासाठी वैद्यकीय सेवेचा लाभ घेण्याचा हक्क आहे. त्यांना आरोग्याचा अधिकार नाकारला जावू शकत नाही.

आरोग्याचा अधिकार आणि असुरक्षितता:

आज आरोग्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन होताना दिसते. आरोग्य क्षेत्रातील खाजगी व्यावसायिक आरोग्याच्या अधिकारावर अनेक मार्गांनी आक्रमण करीत आहेत. औषध निर्माण कंपन्यांची आरोग्य रक्षणात महत्त्वाची भूमिका असण्याऐवजी अत्यावश्यक औषधे रूग्णाना न परवडणाऱ्या किंमतीत विकत आहेत. व्यावसायिक दृष्टीने आरोग्य क्षेत्रात प्रवेश करणारे लोकांमुळे व्यक्तीच्याआरोग्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन होते. प्रदुषणामुळे व्यक्तीचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क समितीने अधोरेखित केले आहे की, राज्यांनी खाजगी कंपन्याद्वारे होणारे प्रदुषण थांबविले पाहिजे. पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामाचे राज्यांनी मुल्यांकन करायला हवे. सार्वजनिक आरोग्य रक्षणासाठी बजेट व कर्मचारी पुरविणे त्यावर देखरेख ठेवणे सरकारचे काम आहे.

जागतिक आरोग्य संघटना व युनोचे सदस्य असलेल्या राज्यांनी आरोग्य सेवा अंतर्गत स्वतंत्र यंत्रणा कार्यान्वित केली आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय कराराचा थेट संदर्भ घेऊन आरोग्याच्या अधिकाराच्या उल्लंघनावर न्यायालय सक्षमपणे निर्णय देऊ शकते.

सारांश:

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या घटनेच्या प्रस्तावनेत आरोग्याचा अधिकार हा मानवी अधिकार असल्याचे मान्य केले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी आरोग्य उत्तम असायला हवे. उच्च आरोग्य असेल तरच जीवनाचा आनंद घेता येतो. परिणामी १९४८ च्या मानवी हक्क जाहीरनाम्याच्या

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
August 2019
Special Issue

कलम २५ नुसार जीवनाचा उच्च दर्जा प्राप्त करण्याच्या अधिकारात आरोग्याचा अधिकार हा अंतर्भुत मानला आहे. सर्वांना हा अधिकार प्राप्त होणे गरजेचे आहे. आजही काही व्यक्तींच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत असते ग्रामीण लोक, दारिद्र्यात जगणारे लोक, महिला, अपंग व्यक्ती, बालके स्थलांतरीत व्यक्ती यांच्या आरोग्याकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज असते. आरोग्याच्या संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध करार झाले आहेत. त्यामुळे आरोग्याच्या अधिकाराला सदस्य राज्यांनी महत्त्व दिलेले आहे.

संदर्भ:

१. ह्युमन राईट्स फॅक्ट सीट नं. ३१, पब्लिश बाय, द ऑफिस ऑफ युनायटेड नेशन्स हायकमिशनर फॉर ह्युमन राईट्स, युनायटेड नेशन्स ऑफिस अॅट जिनेव्हा, स्वीत्झरलॅंड.
२. ह्युमन राईट्स फॅक्ट सीट नं. २, द इंटरनॅशनल बील ऑफ ह्युमन राईट्स.
३. ह्युमन राईट्स फॅक्ट सीट नं. १६, द कमिटी ऑन इकॉनॉमिक, सोशल अॅण्ड कल्चरल राईट्स.
४. कॉन्स्टिटयुशन ऑफ द वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन, १९४६.
५. चॅर्टर ऑफ द युनाइटेड नेशन्स, १९४५.

□□□

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Scanned by CamScanner

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-9...

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Special Issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

महात्मा गांधी

विचार, तत्वज्ञान और प्रेरणा

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasercherview2015@gmail.com

ISSN : 2456-9658

Bi-Annual refereed Journal

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue : 02 October 2019

महात्मा गांधी : विचार, तत्त्वज्ञान और प्रेरणा

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasearcherview2015@gmail.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री जि. औरंगाबाद

45

ISSN : 2456-9658

GLOBAL RESEARCHER VIEW

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Editor in Chief
Dr. Chandara Shekhar Kachhawa
Department of History, Govenrment Dungar College, Bikaner

Associate Editor
Dr. Vinay Kaura
Department of International Affairs and Security Studies,
Sardar Patel Police University, Jodhpur

Dr. Rajendra Kumar
Department of History, M.G.S. University, Bikaner (Raj.)

Editorial Board
Dr. Sheila Rai
Department of Political Science, University of Rajasthan, Jaipur
Dr. Bela Bhanot
Government Dungar College, Bikaner
Dr. Dilip Goyal
Department of Policies Science, College of Education, Jaipur
Dr. Vikas Nautiyal
Department of History, . College of Education, Jaipur
Dr. Jibraeil
Department of History, Aligarh Muslim University, Aligarh (UP)

Advisory Board
Prof. G.S.L. Devra
Former Vice Chancellor, Kota Open University, Kota, Rajasthan
Prof. B.L. Bhadani
Former Chairman & Coordinator, CAS, Dept. of History, A.M.U. Aligarh
Prof. G. Ram
Professor of Sociology, Assam University, Silchar, Assam.
Prof. N.K. Pandey
Kendriya Hindi Sansthan, Agra, UP
Prof. S.K. Bhanot
Former Prof. and Head, History and Dean (Social Science) M.G.S. University, Bikaner
Prof. Dev Dutta
Professor of Geography, Himachal Pradesh University, Shimla
Prof. Atul Saklani
Department of History, HNBGU, Srinagar (Garhwal)
Prof. Rajaneesh Kumar Shukla
Member Secretary, Indian Council of Philosophical Research, New Delhi.
Dr. Mahendra Khadgawat
Director, Rajasthan State Archives, Bikaner

All matter, ideas, contents and data Presented in the Journal are of the authors. Editorial Board may not agree with it. Jurisdiction for any dispute will be Bikaner only.

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

2019-20 C 9

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंध का शीर्षक	लेखक	पृ.क्र.
1	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण मेडले	7
2	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में महात्मा गांधी और आज का भारत	अंकुश कडुबा राऊत	10
3	भवानी प्रसाद मिश्र के काव्य में गांधी दर्शन	डॉ. विशाला शर्मा	13
4	रामधारी सिंह दिनकर जी के काव्य में महात्मा गांधी	डॉ. रिना आर. सुरडकर	16
5	महात्मा गांधी : श्रम, शिक्षा और ग्राम का दृष्टिकोन	प्रा.शेळके बी.टी.	18
6	प्रार्थना पुरूष	प्रा.डॉ. वसंत माळी	20
7	महात्मा गांधी के शिक्षा और हिंदी भाषा विषयक विचार	डॉ. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	22
8	महात्मा गांधी के सामाजिक और शैक्षणिक विचार	डॉ. सोनल रा. नंदनूरवाले	24
9	मोहन से महात्मा की उपाधि : गांधी साहित्य एक परिचय	प्रा.डॉ. उत्तम जाधव	26
10	वैश्विक परिप्रेक्ष्य में महात्मा गांधी	डॉ. अलका गडकरी	29
11	महात्मा गांधी के विचार और प्रेमचंद के उपन्यास	डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग डॉ. रमा राहुल दूधमांडे	32
12	महात्मा गांधीजी और हिंदी भाषा	प्रा. सुनिल बाबुराव काळे	35
13	गांधीजी की दृष्टि से मनुष्य	श्रीमती जयश्री बाबुलाल किनारीवाल	37
14	हिंदी साहित्य में गांधी विचार	प्रा.डॉ. मनिषा गंगाराम मुगळीकर	40
15	महात्मा गांधी का ग्राम स्वराज्य	श्री. विकास मच्छिंद्र परदेशी	43
16	महात्मा गांधी और ग्राम विकास	प्रा.डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	45
17	ग्रामीण विकास में महात्मा गांधीजी का योगदान	प्रा.डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	47
18	महात्मा गांधी : हिंदी एक राष्ट्रभाषा	प्रा.डॉ. सैराज अन्वर तडवी	51
19	गांधी विचार की आधुनिक युग में व्यावहारिक उपयोगिता	प्रा.डॉ. शेख मुखत्यार	53
20	गांधीवाद के परिदृश्य में हिंदी साहित्य	प्रा.डॉ. शेख सैबाशिरीन	56
21	सियारामशरण गुप्त के काव्य पर गांधीवादी विचारधारा का प्रभाव	डॉ. चांदणी लक्ष्मण पंचांगे	58
22	महात्मा गांधी का ग्राम स्वराज्य एवं वर्तमान स्थिति	प्रा.डॉ. शोभा ज. यशवंते	60
23	सिनेमा पर महात्मा गांधीजी का प्रभाव	प्रा.डॉ. न.पु. काळे	63
24	महात्मा गांधी और ग्रामस्वराज	डॉ. उषा बनसोडे	66
25	महात्मा गांधी का ग्रामस्वराज	डॉ. यादव नामदेव मोरे	69

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

2019-20 C 10

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व

डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मणा येडले

• सहायक प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष, हिंदी विभाग, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद

भारत देश को अंग्रेजो की गुलामी से स्वाधिनता दिलाने वाले महात्मा गांधी देशभर में मुखिया के रूप में पूजनीय है। राष्ट्रपिता महात्मा गांधी के व्यक्तित्व और विचारों से भारत वर्ष की राजनीति, साहित्य, सिनेमा और जन-जन प्रभावित हुआ है। क्योंकि उनका व्यक्तित्व एवं कृतित्व आदर्शवादी है। महात्मा गांधी के संबंध में कवि कहता है -

"दे दी हमें आजादी बिना खड्ग बिना ढाल।
साबरमती के संत तुने कर दिया कमाल।
दागी न कहीं तोफ न बंदुक चलाई
दुश्मन के किले पर भी न की तुने चढाई।
वाह रे! फकीर तुने खुब करामत दिखाई,
चुटकी में दुश्मनों को देश से निकाला।"

महात्मा गांधी का जन्म २ अक्तुबर १८६९ को गुजरात राज्य के पोरबंदर नगर में हुआ था। वे सन् १८८८ ई. में मैट्रिक परीक्षा के बाद की कानुनी पढाई के लिए इंग्लैंड गए थे। सन् १८९३ ई. में महात्मा गांधी कानुनी मुकदमे के संबंध में दक्षिण अफ्रिका पहुँचे थे। उन्होंने वहाँ वर्णभेद के विरुद्ध आंदोलन किया था। वहां से वे भारत वापिस आ जाने पर उन्होंने भारत के स्वतंत्रता आंदोलन का नेतृत्व करते हुए १५ अगस्त १९४५ को देश को आजादी दिलवायी।

ग्रामविकास संबंधी भूमिका :

महात्मा गांधी ने 'हिंद स्वराज्य' किताब में आदर्श ग्रामोद्योग प्रधान भारत की कल्पना व्यक्त की है। जैसे - 'गाँव यह एक तरह से देश का स्वावलंबी तथा आत्मनिर्भर हिस्सा होगा। गाँव की परिस्थिति यह राष्ट्र की स्थिति को दर्शाती है। इसीलिए गाँव को एक आदर्श गाँव बनाने के लिए प्रोत्साहन देना चाहिए।' प्राचीन भारत की राजकीय व्यवस्था ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आदि को उन्होंने स्वीकार किया था।

महात्मा गांधी ने 'हिंद स्वराज्य' में नैतिक, राजनीतिक तथा आर्थिक समस्या का भी उपाय सोचा था। सारे समाज की नींव आर्थिक व्यवस्था पर खडी है। इसीलिए उन्हें विश्वास हो गया था कि स्वराज्य प्राप्ति का माध्यम वस्त्र स्वावलंबन बनना है। कपडे के कारखानों के स्थान पर स्वावलंबन के साथ अपनी गरिमा प्राप्त कर पायेंगे।

महात्म गांधी ने 'ग्रामस्वराज्य' के संबंध में 'हरिजन' पत्रिका में २ अगस्त १९४२ को लिखा है कि, 'ग्राम स्वराज्य मेरी कल्पना यह है कि वह एक ऐसा पूर्ण प्रजातंत्र होगा, जो अपनी अहम जरुरतों के लिए पड़ोसी पर निर्भर नहीं करेगा और वह परस्पर सहयोग से काम करेगा... जाँत पाँत और क्रमागत अस्पृश्यता जैसे भेद आज हमारे समाज में पाये जाते है, वैसे इस ग्राम समाज में बिल्कुल नहीं रहेंगे।'[१]

महात्मा गांधी जी का मानना था कि स्थानीय संसाधनों का उपयोग कर कृषि और औद्योगिक क्षेत्र में विकास कर सकते है। उनके मतानुसार 'ग्राम स्वराज्य यह आज अपने देश की बडी जरुरत है, गाँव जब तक आत्मनिर्भर नहीं होगा तब तक राष्ट्र के स्वतंत्रता का कोई मतलब नहीं।' ग्रामीण उद्योगों में स्थित बारा बलुतेदारी, ग्रामीण कारीगरी, हस्तकला, कौशल्य, लघु एवं कुटीरोद्योग को प्रोत्साहन देकर गाँव के स्तर पर शोषण को रोका जा सकता है। जिससे गाँव की संपत्ति गाँव में ही रहेगी।

महात्मा गांधी ने ग्रामस्वराज्य संकल्पना में एक शोषण विरहित आर्थिक तथा सामाजिक समता पर निर्भर समाज के चित्र को साकार करने के लिए विश्वस्त सिद्धांत को प्रस्तुत किया है। उन्होंने सामाजिक एवं राजनीतिक विकास के लिए सत्ता, संपत्ति के विकेंद्रीकरण की आवश्यकता को जरुरी माना है।

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
2019-20 C

GLOBAL RESEARCHER VIEW ISSN : 2456-9658
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

महात्मा गांधी हमेशा कहते थे कि 'गाँवों की तरफ चलो।' क्योंकि यदि हम अपने देश की उन्नति चाहते है, तो हमें गाँवों की अवस्था में सुधार लाना होगा। भारतीय गाँवों को विकास की प्रमुख धारा में लाए बिना देश को ऊँचाई पर ले जाना असंभव है।

मानव का जीवन प्रारंभ शिक्षा से होता है। साथ ही उसकी आवश्यकताओं की पूर्ति शिक्षा से ही होती है। महात्मा गांधी ने शिक्षा में क्रांतिकारी परिवर्तन की माँग की थी। उनका उद्देश्य शिक्षा मातृभाषा में देनी चाहिए था। सन् १९३७ ई. में वर्धा में आयोजित अखिल भारतीय सम्मेलन के सभापति रहें। महात्मा गांधी ने 'नई शिक्षा' संबंधी अपने विचार व्यक्त किये थे। भविष्य में इसे ही 'नई तालीम' या 'बुनियादी शिक्षा' के नाम से संबोधित किया जाता है।

महात्मा गांधी ने भारत के लिए निःशुल्क और अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा के सिद्धांत को माना था। उनके अनुसार 'हम बच्चों को कोई उपयोगी उद्योग सिखायें और उसके द्वारा उनकी शारीरिक, मानसिक तथा अध्यात्मिक शक्तियों का विकास सिद्ध करें। हर एक को जीवन, मजदूरी और स्वतंत्रता के अधिकारों का आश्वासन दिया जा सकेगा।''[२] महात्मा गांधी की शिक्षा पद्धती, जीवन और राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया थी। 'जब तक हमें सच्चा जीवन यापन नहीं आता तब तक सारी पढ़ाई बेकार है। सच्चे जीवन में बनावट की कोई गुंजाईश नहीं है। हर देश की पूरी शिक्षा उसे तरक्की की तरफ ले जानेवाली होनी चाहिए।''[३]

महात्मा गांधी ने शिक्षा का माध्यम मातृभाषा को सर्वोत्तम माना है। उनकी इच्छा थी कि भारत के हर प्रदेशों में शिक्षा का माध्यम उसी प्रदेश की भाषा होनी चाहिए। 'राष्ट्र के जो बालक अपनी मातृभाषा में नहीं, अन्य भाषा में शिक्षा पाते है, वे आत्महत्या करते है। इससे उनका जन्मसिद्ध अधिकार छीन जाता है। इसीलिए किसी विदेशी भाषा को शिक्षा का माध्यम बनाना मैं राष्ट्र का बडा दुर्भाग्य मानता हूँ।''[४]

हिंदी भाषा संबंधी भूमिका :

महात्मा गांधी जी ने 'हिंद स्वराज्य' में सन् १९०९ में अपनी भाषा नीति की घोषणा की थी कि सारे हिंदुस्तान के लिए जो भाषा चाहिए, वह तो हिंदी ही होनी चाहिए। उसे उर्दू या नागरी लिपि में लिखने की छूट होनी चाहिए। हिंदू-मुसलमानों के संबंध ठीक रहें, इसलिए हिंदुस्तानियों को इन दोनों लिपिओं को जानना जरुरी है।

सन् १९१७ ई में आयोजित राष्ट्रीय काँग्रेस के कलकत्ता अधिवेशन में लोकमान्य तिलक द्वारा अंग्रेजी में दिए हुए भाषण के बाद महात्मा गांधी जी ने कहा था कि 'बस इसलिए मैं कहता हूँ कि हिंदी सीखने की आवश्यकता है। मैं ऐसा कोई कारण नहीं समझता कि हम अपने देशवासियों के साथ अपनी भाषा में बात न करें। वास्तव में अपने लोगों के दिलों तक तो हम अपनी भाषा के द्वारा ही पहुँच सकते हैं।''[५] महात्मा गांधी ने कहा है कि - सही मायने में कोई भी देश तब तक स्वतंत्र नहीं कहा जाएगा, जब तक वह अपनी भाषा में नहीं बोलता।

हिंदी साहित्य पर गांधी का प्रभाव :

महात्मा गांधी के व्यक्तित्व और विचारों का प्रभाव भारतीय साहित्य के साथ हिंदी साहित्य पर भी दिखाई देता है। हिंदी साहित्यकारों में रामधारी सिंह 'दिनकर', सुमित्रानंदन पंत, रामनरेश त्रिपाठी, भवानीप्रसाद मिश्र, प्रेमचंद, जैनेंद्र आदि प्रमुख है। महात्मा गांधी के विचारों से प्रभावित होकर जयशंकर प्रसाद ने कामायनी में अस्पृश्यता निवारण को मानव हित के लिए आवश्यक माना है।

'भेदभाव सब दूर हटाकर गले लगाओ।
इन्हें शूद्र मत कहो, पास इनको बिठाओ।'

भवानी प्रसाद मिश्र ने महात्मा गांधी के प्रभाव से खादी को राष्ट्रीयता के साथ मानवता का प्रतीक बताया है। गांधी दर्शन में उन्होंने लिखा है -

'गांधी के देश के बेटों
यह मौका है, हिंसा को नंगा करो।....
हमेशा के लिए हिंसा को खाक में मिला दो।''[६]

हिंदी कथा सम्राट प्रेमचंद ने महात्मा गांधी के असहयोग आंदोलन से प्रभावित होकर सरकारी नौकरी का त्यागपत्र दिया था। उन्होंने प्रेमाश्रय, रंगभूमि, सेवासदन, गोदान, कर्मभूमि, प्रेमा, गबन आदि उपन्यासों और कथाओं में ग्रामीण जीवन, सांप्रदायिक संघर्ष, नैतिकता, नारी सम्मान आदि विषयों को मानवतावादी दृष्टीकोन से लिखा है।

PRINCIPAL
Shri Sant Sav... Gramin Mahavidlaya
Phulambri Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

सिनेमा में महात्मा गांधी :

साहित्यिक रचनाओं में महात्मा गांधी के विचारों का प्रभाव सिनेमा जगत पर भी दिखाई देता है। महात्मा गांधी के व्यक्तित्व एवं कार्य को देश-विदेशों के सिनेमा में चित्रित किया है। हिंदी की बहुचर्चित फिल्म 'लगे रहो मुन्नाभाई' में गांधीगिरी के माध्यम से समस्याओं पर समाधान की ओर ध्यान खिंचा गया है। सन् १९८२ ई में 'गांधी' फिल्म रिचर्ड एटनबरों ने बनायी है। सन् २००७ ई में 'गांधी माय फादर' फिल्म अब्बास मस्तान ने बनायी थी। देश विभाजन और गांधी हत्या को विषय बनाकर कमल हसन ने 'हे राम' फिल्म बनायी है।

मोहनदास से महात्मा गांधी बनने का सफर शाम बेनेगल निर्मित 'द मेकिंग ऑफ गांधी' फिल्म में दिखाया गया है। इसके साथ ही सरदार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदि फिल्मों में महात्मा गांधी का चित्रण हुआ है। इंटरनेट, डाक्यूमेंट्री, फिल्में आदि के माध्यम से महात्मा गांधी का जीवन, कार्य एवं विचार देश-विदेशों में स्थित लोगों के मन में बस गये है।

महात्मा गांधीजी के संबंध में मैथिलीशरण गुप्त ने अपनी कविता 'गांधी जी के प्रति' में लिखा है -

'संत महात्मा हो तुम जग के,
बापू हो हम दोनों के
दलितों के अभीष्ट वरदाता,
आश्रय हो गतिहीनों के।
बापू, व्यग्र भविष्य हमारा,
मिले तुम्हारा सुमन-पराग
भारतमाता के मंदिर में
संग्रह रहे तुम्हारा त्याग।'

संदर्भ

१) किसन कालजयी - सबलोग, अक्तूबर २०१६, पृ. ४
२) डॉ. रामशुक्ल पांडेय, शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा
३) महात्मा गांधी, हरिजन पत्रिका, ९ सितम्बर १९३७
४) डॉ. पुनीत बिलरीया, युवाओं की दृष्टि में गांधी, निर्मल पब्लिकेशन, दिल्ली २००९
५) डॉ. अनुपमा सक्सेना, प्रमुख भारतीय राजनीतिक विचारक, दी ग्लोबल ओपन युनिवर्सिटी, नागालैंड २०१०
६) डॉ. राजकुमारी गडकर, भवानी प्रसाद मित्र, व्यक्तित्व और कृतित्व, पृ. ३०

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री
कोड नं. १४४
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

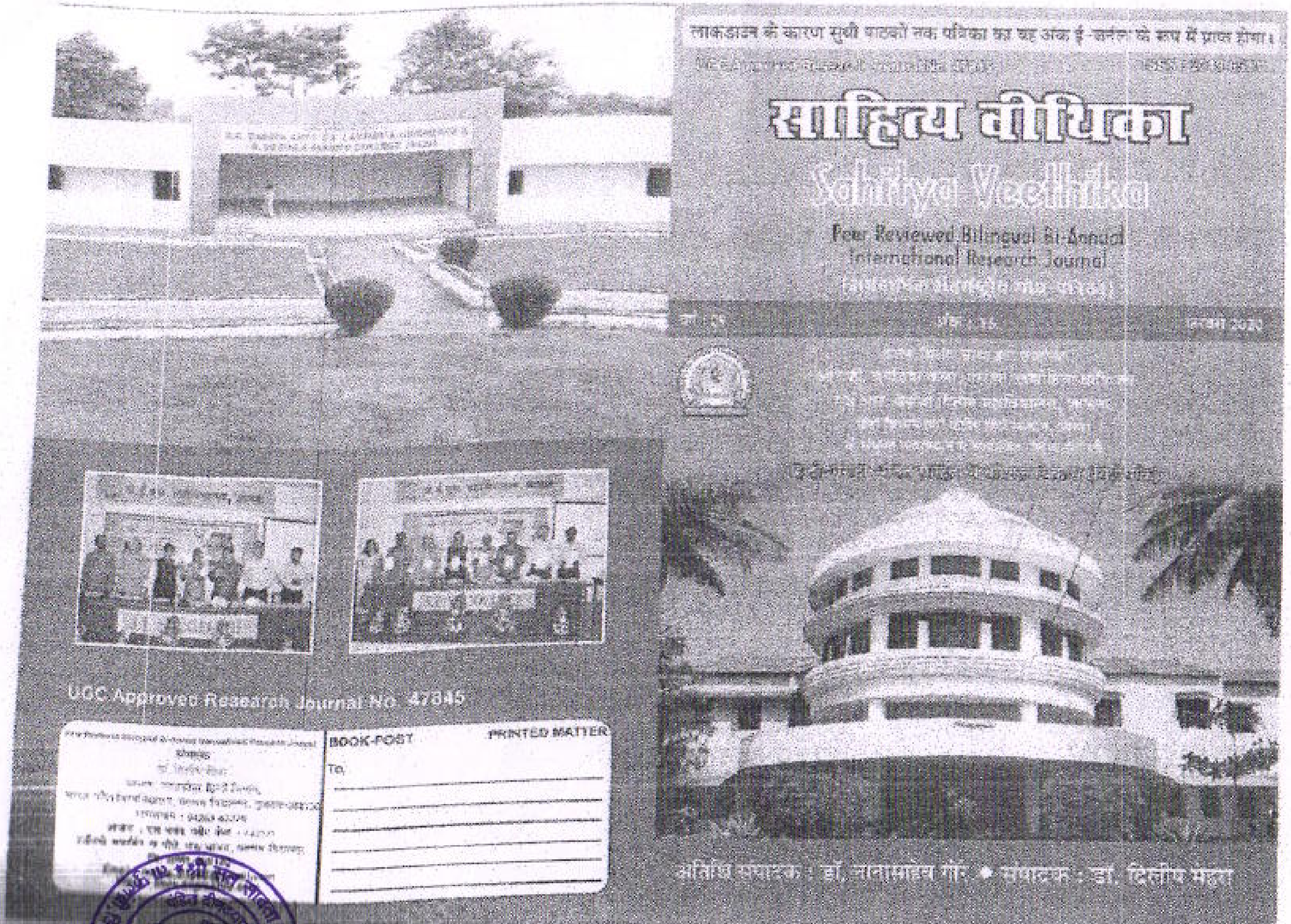

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

C-15
51

वर्ष : 09
अंक – 15

ISSN : 2319-6513
फरवरी 2020

साहित्य वीथिका

UGC Approved Research Journal No. 47845

संपादक
डॉ. दिलीप मेहरा

अतिथि संपादक
डॉ. नानासाहेब गोरे

परामर्शक
डॉ. पारुकान्त देसाई, डॉ. बापूराव देसाई (महाराष्ट्र), डॉ. दिनेश कुशवाहा (रीवा)
तेजेन्द्र शर्मा (लंदन), डॉ. मदनमोहन शर्मा, डॉ. सुरेश गढ़वी

संरक्षक
डॉ. मालती दुबे, डॉ. सतीन देसाई 'परवेज'

सम्पादक मण्डल
डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल (उपसंपादक), डॉ. दीपेन्द्र जडेजा, डॉ. प्रेमचन्द कोराली
डॉ. रत्नाप्रसाद अमीन, डॉ. हसमुख परमार

प्रकाशक
उत्कर्ष पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
ए–685, आवास विकास, हंसपुरम्, नौबस्ता, कानपुर–208021
मो. 8707273195, ई–मेल : utkarshpublishers@gmail.com

कला सज्जा
रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर

व्यवस्थापकीय पता
शोभा मेहरा
यश भवन, प्लॉट नम्बर – 1423/1, शालिनी अपार्टमेंट के पीछे,
नाना बाजार, वल्लभ विद्यानगर, जि. आणंद – 388120
ई–मेल : mehradilip52@gmail.com, संचलभाष – 9426363370

पत्रिका में प्रकाशित कविता, लेखादि में अभिव्यक्त विचारों से प्रकाशक या सम्पादक का सहमत होना आवश्यक नहीं है। समस्त विवादों के लिए न्यायालय का क्षेत्र आणंद, गुजरात होगा।

Peer reviewed bilingual bi-annual International Research Journal

सदस्यता शुल्क
वार्षिक 200 रुपये
पंचवर्षीय 1500 रुपये
आजीवन 3000 रुपये
संस्था के लिए : वार्षिक 300 रुपये
आजीवन 3500 रुपये

लाकडाउन के कारण सुधी पाठकों तक पत्रिका का यह अंक ई–जर्नल के रूप में प्राप्त होगा।

हिंदी मराठी भक्ति साहित्य में कौशल विकास (विशेषांक)

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री
कोड नं. १७७
ता. फुलंब्री, जि. औरंगाबाद

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist: Aurangabad.

2019-20 C 15

C-52

अनुक्रम

1. भक्तिकालीन साहित्य में कौशल–विकास
प्रो. भारती गोरे 09
2. गुरु नानक की वाणी में समाज दर्शन
डॉ. बालाजी गायकवाड 13
3. कबीर में अभिव्यक्त प्रेरणा कौशल
नंदिता राजबंशी 18
4. समर्थ रामदास रचित 'मनोबोध' और मानसिक स्वास्थ्य प्रबंधन
डॉ. सुनील डहाले 22
5. तुलसीदास का लोक संग्रह तथा प्रेरणा कौशल
डॉ. लक्ष्मण कदम 27
6. संत रैदास : अभिव्यक्ति कौशल
प्रा. डॉ. जयश्री वाडेकर 37
7. संत कबीर के संवाद कौशल की प्रभावात्मकता
डॉ. मजीद शेख 43
8. भक्ति आन्दोलन का मानवीय पक्ष नेतृत्व विकास कौशल के संदर्भ में
डॉ. रमेश विठोबा कांबळे 50
9. हिंदी–मराठी भक्ति साहित्य में भाषिक कौशल विकास
करिश्मा अय्युब पठाण 56
10. भक्तिकालीन साहित्य प्रेम की अभिव्यक्ति भाषण कौशल के संदर्भ में
डॉ. दत्ता साकोले 56
11. महात्मा कबीर और संत तुकाराम के काव्य में कौशल विकास
प्रा. शिवाजी रामकिसन सांगोळे
डॉ. संदीप ईश्वर प्रसाद 59
12. संत कवि तथा काव्य : एक चिंतन
डॉ. अनिता राऊत 62
13. संत कबीरजी के हिन्दी साहित्य में प्रेरणा कौशल्य : एक अध्ययन
प्रा. डॉ. मदिना सिकंदर शेख 65
14. हिंदी–मराठी भक्ति साहित्य में संत नामदेव का संगठन कौशल
प्रा. डॉ. बी.एस. राठोड़ 70
15. भक्ति साहित्य में मानवतावाद : एक कौशल्य
डॉ. विजयकुमार एस. वैराटे 73
16. भारतीय संत : संवाद कौशल और समाज निर्माण
डॉ. संध्या मोहिते 75
17. भक्ति साहित्य में संतों का नेतृत्व कौशल
डॉ. प्रवीण ब्रिजलाल चंदनशिवे 78
18. संत ज्ञानेश्वर का लेखन कौशल्य
डॉ. मीरा निचळे 83
19. संत कबीर और संत तुकाराम का संवाद कौशल्य
प्रो. बेवले ए.जे. 86
20. सूरदास के काव्य में अभिव्यक्ति कौशल
प्रा. सुभद्राकुमारी सिन्हा 90
21. तुलसीदास के काव्य में संगठन कौशल
प्रोफेसर डॉ. प्रमोद पाटील 93
22. कबीर वाणी के डिक्टेटर है
डॉ. संतोष रामचंद्र आडे 95
23. हिन्दी–मराठी भक्ति साहित्य : कौशल विकास की चिरंतन पाठशाला
डॉ. नानासाहेब गोरे 102
24. संत कबीर के साहित्य में शुद्ध आचार, विचार एवं व्यवहार कौशल
शेख मोहसीन इब्राहीम 106
25. संत कबीर और उनका लेखन कौशल
प्रा. बी.आर. दळवी 109
26. हिन्दी भक्ति साहित्य में भाषिक कौशल
डॉ. रंजना भालेराव दंदे 112
27. भक्ति साहित्य में कौशल विकास
डॉ. दत्तात्रय येडले 118
28. मराठी भक्ति–कीर्तन में जनसंवाद कौशल
डॉ. व्ही.बी. ऊगले 121
29. संत ज्ञानेश्वर के साहित्य में जीवन की प्रेरणा
सुप्रिया प्रभाकर जोशी 126
30. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में संत साहित्य की प्रासंगिकता
खान रूबीना शमीम 131
31. तुलसी के रामचरितमानस में समाज प्रेरणा
डॉ. बी.डी. तोटरे 134
32. तुलसी की वस्तु और भाषा–कौशल
डॉ. अर्जुन तड़वी 140

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद कोड नं. १४४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

2019-20 C 16

C-17
53

27. भक्ति साहित्य में कौशल विकास

❖ डॉ. दत्तात्रय येडले

आज विश्व प्रबंधनशास्त्र, आत्मविकास, सहजीवन शास्त्र और नेतृत्व विकास संबंधी अध्ययन में जूट गया है। किंतु हमारे पास प्राचीन काल से प्रबंधनशास्त्र का महाभारत जैसा ग्रंथ है। रामायण जैसा सहजीवनशास्त्र का ग्रंथ, योगवशिष्ठ जैसा आत्मविकास का ग्रंथ और आर्च चाणाक्य, समर्थ रामदास का नेतृत्व विकास संबंधी ग्रंथ उपलब्ध है। मूल्य शिक्षा के माध्यम से भक्ति साहित्य में कौशल विकास सर्वत्र मिलता है। भक्ति साहित्य में स्थित मूल्य अनादि काल से चले आ रहे हैं और चलते रहेंगे। इसीलिए सरकार भी युवाओं में कौशल विकास के माध्यम से उचित संस्कार उत्पन्न करने का कार्य चला रही है।

कौशल विकास का अर्थ है– 'हम में एक विशेष तरह की क्षमता का विकास करना। भक्ति साहित्य का उद्देश्य लौकिक और पारलौकिक जीवन को सुचारु रूप में पार करने के जीवनमूल्य या जीवन कौशल्य विकसित करना है। भक्ति साहित्य में जीवन से आवश्यक सभी कौशल समाविष्ट है। इन्हीं कौशल विकास का वर्तमान परिप्रेक्ष्य में अध्ययन होना अत्यावश्यक है। भक्ति साहित्य की कुछ विशेषताएँ निम्नतरू है –

१) भक्ति साहित्य जाँति–पाँति, छूआछूत विरोधी है।
२) भक्त कवियों ने कर्मकांड का समर्थन नहीं किया।
३) भक्त कवियों ने लोकभाषाओं का पक्ष लेकर उसका प्रयोग किया।
४) ये संत विशिष्ट क्षेत्र से मुक्त होकर अखिल भारत के बने।
५) इनके साहित्य में प्रकृति सर्वसमावेशक और सर्वस्पर्शी है।
६) भक्ति साहित्य सामाजिक समरसता की अभिव्यक्ति करता है।

इसीलिए भक्तिसाहित्य के माध्यम से हम विविध कौशल्यों का विकास कर सकते हैं। इसमें व्यक्त कौशल निम्नतः है– संवाद कौशल, संघटन कौशल, समुह कौशल, व्यवस्थापन कौशल, श्रवण कौशल, लेखन कौशल, प्रेरणा कौशल, तणाव प्रबंधन कौशल, भाषिक कौशल आदि तत्त्व निहित है।

संवाद कौशल

व्यक्तित्व विकास के संबंध में संवाद कौशल का आज जितना बोलबाला हो रहा है, उतना भक्तिसाहित्य में भी दिखायी देता है। संवाद किस प्रकार प्रभावी बनाना चाहिए? इसके संबंध में भक्त साहित्य में विस्तृत विवेचन हुआ है। संत ज्ञानेश्वर जी का 'ज्ञानेश्वरी' संवाद कौशल का उत्कृष्ठ ग्रंथ है। कीर्तनकार कथा एवं दृष्टांतों के माध्यम से विशाल समुह से संवाद करते हैं। 'भ्रमरगीत' में गोपियाँ और उद्धव के बीच संवाद कौशल का उत्कृष्ठ उदाहरण है। जैसे– 'निर्गुण कौन देश को बासी? काहे को रोखत मार्ग सूधो? 'उर में माखन चोर गड़े। अब वैह्नसेहूँ निकसत नहिं उधो, तिरछे हवै जु अड़े।।'[1]

गोस्वामी तुलसी के 'रामचरितमानस' में भिन्न–भिन्न संवाद है। जैसे – 'गरुड–काकभुशुण्डि संवाद, महादेव–पार्वती संवाद, श्रीराम–पार्वती संवाद, गुरु वसिष्ट– विश्वमित्र संवाद, श्रीराम–परशुरामजी संवाद आदि उत्कृष्ठ संवाद कौशल के उदाहरण है। श्रीरामजी कहते हैं–

"नाथ सपथ पितु चरण दोहाई।
भयेउ न भुवन भरत सम भाई।'

– रामचरितमानस

राजा जनक का कथन –

'भरत अमित महिमा सुनु रानि।
जानहि राम न सकहि।' –रामचरितमानस

संवाद कौशल का सुंदर वर्णन सुंदरलाल जी ने किया है–

बोलिए तो तब जब बोलिबे की बुद्धि होय, ना तो मुख मौन गहि चुप होय रहिए ।

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय ... कोड नं. १५४ ... जि. औरंगाबाद
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

2019-20 C 17

C-15

54

गाइए तौ तब जब गाइए की वंझठ होय, श्रवण के सुनत ही मनै जाए गहिए।।'

संघटन कौशल

भक्त कवियों ने पूजापाठ के साथ समाज में व्याप्त समस्याओं के निवारण हेतु स्वतः समाज संघटन का कार्य किया है। बंगाल के चैतन्य महाप्रभु ने शासक द्वारा हरिनाम उच्चारण पर पाबंदी लगाने के बाद इसके विरुद्ध मशाल मोर्चा निकालकर आंदोलन का संचलन किया। संत तुकडोजी ने अच्छे संघटन की चर्चा 'ग्रामगीता' ग्रंथ में की है। जैसे –

गावातील एकेक सज्जन। शोधून घ्यावे त्यासि जोडून।
सेवाभावी मंडळचि संपूर्ण। तैयार करावे प्रयत्ने ।।५७।।'
–ग्रामगीता

भक्त कवियों ने समाज में समता स्थापित करने का कार्य किया है। उन्होंने सतीप्रथा, विधवा समस्या, विधवा पूनर्विवाह, स्त्री–पुरुष समानता का कार्य किया है। गुरु नानकदेव ने 'लंगर प्रथा'चलाकर सभी को एक साथ भोजन के माध्यम से समता स्थापित किया। संतों ने भक्ति साहित्य के माध्यम से जाँति–पाँति, ऊँचनीच का विरोध किया है। जैसे –

'जाँति–पाँति पूछे नहीं कोई,
हरि को भजे सो हरि का होई।' –कबीरदास

नेतृत्व कौशल'

मध्यकाल में विदेशी सत्ता देश में स्थापित हो गयी थी। जनता पराजित मानसिकता में जीवन जी रही थी। ऐसी विपरित परिस्थिति में पराजित समाज में प्रेरणा भरकर उनका नेतृत्व संतों ने किया। गुरु नानकदेव ने सिख संप्रदाय के रक्षण हेतु उनका स्वतः नेतृत्व शस्त्र लेकर किया। संत कुंभनदास जी ने बादशाह अबकर के प्रस्ताव को ठुकरा दिया और कहा–

"भक्तन को कहा सीकरी सों काम।
*आवत जात पन्हैया टूटी बिसरि गयो हरिनाम।।"**

प्रेरणा कौशल

भक्त कवियों का लक्ष्य ही टुटे हुए समाज के लोगों में विश्वास की पुर्नस्थापना हेतु प्रेरणा निर्माण करना था। इन भक्तों ने प्रेरणानायक श्रीराम, श्रीकृष्ण को आदर्श पुत्र, आदर्श पति, आदर्श भाई, आदर्श राजा के रूप में अपने साहित्य में प्रस्तुत किया है। गोस्वामी तुलसीदास ने रामचरितमानस के कथा प्रसंगों में केवल प्रेरणादायी प्रसंगों का उल्लेख किया है। तथा सीता वनवास जैसे विरोधी प्रसंगों पर कैंची चलायी है। संत कबीरदास ने 'कहत कबीर सुनों भाई साधो'के माध्यम से सामनेवालों को आत्मीय भाव से उपदेश दिया है। इसके साथ अन्य कवियों ने 'सूर कहत', 'तुलसी भनत', 'जायसी कहत' की बात प्रेरणा देने के उद्देश्य से कही है।

समूह कौशल

भक्त कवियों ने अपने–अपने समाज और समुह को नेतृत्व देने का कार्य किया है। संत साहित्य में 'सत्संग' का वर्णन जहाँ आया है, वह सारा वर्णन समूह कौशल का बेहतरीन उदाहरण है। भ्रमरगीत में गोपियाँ उद्धव को सामूहिक रूप में उत्तर देती है, यह समूह कौशल का अच्छा उदाहरण है। रामचरितमानस में तुलसीदास ने युद्ध प्रसंग में समूह कौशल का चित्रण अच्छा किया है। श्रीराम, लक्ष्मण के नेतृत्व में हनुमान, सुग्रीव, अंगद, नील, जाम्बवंत आदि की युद्धतत्परता समूह कौशल को दर्शाती है। पंढरपूर की यात्रा में १५ ते २० लाख लोगों का नियंत्रण समूह कौशल का उत्तम उदाहरण है। संत तुकाराम का यही उपदेश अभंग में मिलता है– 'जोडुनिया धन उत्तम व्यवहारे उदास विचारे वेच करी।'

समय प्रबंधन कौशल

भक्ति साहित्य में समय प्रबंधन का विस्तृत और अच्छा विवेचन किया है। समय व्यवस्थापन में यह बताया जाता है कि जैसे ही हम काम टालते जाते हैं, वैसे ही काम धीरे–धीरे मुश्किल बनता जाता है। समय बडा बलवान है। इसीलिए संत कबीरदास कहते हैं–

'कल करे सो आज कर आज करें सो अब,
पल में प्रलय होगा बहुरी करोगे कब।'

तनाव व्यवस्थापन कौशल

आज पद, पैसा, प्रतिष्ठा या करियर की चिंता, अकेलापन, रिश्तों में बढ़ता अंतर आदि के कारण व्यक्तियों में तनाव आ गया है। संत कबीरदास ने अतिरिक्त इच्छाओं पर नियंत्रण रखने की माँग की है।

'साईं इतना दीजिए जामें कुटुंब समाए,
मैं भी भूखा न रहूँ, साधु न भूखा जाएँ।'
–कबीरदास

भक्ति साहित्य में तनाव उत्पन्न ना हो इसके लिए संतों ने शरीर, मन और भाव इन तीनों के संतुलन का कार्य किया। समर्थ रामदास स्वामी द्वारा रचित 'मनाचे श्लोक' ग्रंथ तणाव नियंत्रण के लिए मौलिक रचना है। इस ग्रंथ का उद्देश्य यह है कि मनशांति पर उपाय। जब

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

2019-20 C 18

हम बाहरी परिस्थितियों को रोकने में आंतरिक रूप (मन) से सबल होगें तब तनाव नहीं आयेगा। तनाव नियंत्रण हेतु मन को अंतरिक उपाय खोजने की चर्चा 'मनाचे श्लोक' ग्रंथ में की है। इसीलिए हमें अहंकार, क्रोध, ईर्ष्या, लोभ, लालसा आदि विकारी भावना को संतुलित रखने का उपदेश संतों ने दिया है। भ्रमरगीत में हँसी–मजाक के माध्यम से गोपियाँ अपना तनाव दूर करती हुए दिखती है। सूरदास की गोपियाँ उद्धव को हँसी मजाक में उत्तर देती है।

तनाव नियंत्रण में स्वयं, परिवार मजबूत होने की बात संतों ने की है। इसके लिए परिवार को मजबूत बनाए रखने की बात बार–बार कही है। एकनिष्ठता, परस्पर अटल विश्वास, क्षमाभाव, अहंकार का त्याग आदि का महत्त्व भक्ति साहित्य में बताया है। रामचरितमानस में गरुड जी द्वारा काकभुशुण्डि को पूछे गए प्रश्नों के उत्तर हमें तनाव प्रबंधन का रास्ता दिखाते हैं।

संगीत तनाव प्रबंधन की सबसे बडी कुंजी है। सारे भक्ति साहित्य में विभिन्न रागों की विपुलता भरी पडी है। इस प्रकार तनाव की स्थिति में नियंत्रण लाने के लिए भक्ति साहित्य उपयोगी रहा है।

भाषिक कौशल

भक्ति साहित्य की भाषा में साहित्यिक संस्कृत भाषा के साथ बोलचाल की भाषा का प्रयोग हुआ है। भक्त कवियों द्वारा किए गए देशाटन के कारण उनकी भाषाओं में अनेक बोलियाँ और शब्दों का मिश्रण मिलता है। संतों का अविभाव ही उस समय हुआ था, जब जाँति–पाँति, भेदभाव, अंधश्रद्धा जैसी विपरित स्थितियाँ उत्पन्न हुई थी। इन भक्त कवियों ने समाज में व्याप्त समस्याओं पर बोलचाल की भाषा में प्रहार किया। संत कबीर की भाषा में स्थानिक सधुक्कड़ी अर्थात खिचडी भाषा रूप मिलता है। कवित्य कबीर का लक्ष्य नहीं बल्कि साधन था। संतों का संपर्क समाज के अनेक लोगों से था। इसलिए उनकी भाषा में बोलचाल की भाषा आना स्वभाविक था। मराठी के संत नामदेव ने हिंदी में काव्य रचना की है। उनके कुछ पद गुरुग्रंथ साहिब में समाविष्ट है।

कुल मिलाकर भक्ति साहित्य में जन–जन की भाषा का प्रयोग हुआ है। भक्त कवि वाणी के माध्यम से अपने उपदेश जन–जन तक पहुँचाने में सफल हुए हैं। इन्होंने लोकोक्तियाँ, मुहावरें आदि का प्रचूर मात्रा में उपयोग किया है। कबीर की भाषा पर उनका व्यक्तित्व हावी हुआ है। इसीलिए भाषा उनके पीछे दौड़ती हुई आती दिखाई देती है। भक्ति साहित्य में भाषिक समृद्धता सर्वाधिक है। इसमें छंद, अलंकार, रस, प्रतीक, बिम्ब आदि में समृद्धता दिखायी देती है।

श्रवण कौशल

भक्ति साहित्य की बहुत बडी उपलब्धि श्रवण कौशल रहा है। श्रोता और वक्ता के बारे में विस्तृत मार्गदर्शन एवं उपदेश संतों ने दिया है। संत ज्ञानेश्वर ने 'ज्ञानेश्वरी' के नौवे अध्याय में अच्छे श्रोता के लक्षण बताये हैं। उनके अनुसार अच्छा श्रोता होकर सुनने पर ही अच्छा वक्ता बोल सकता है। संत ज्ञानेश्वर ने गीता के हर एक श्लोक पर कई ओवियों का निर्माण किया है।

सामाजिक व्यवस्थापन कौशल– गुरुग्रंथ साहिब में सिख गुरुओं की रचनाओं का समावेश है। लगभग सन् १५०४ में गुरु अर्जुन देव ने इसकी रचना आरंभ की थी। सन् १६०४ में गुरु गोविंदसिंग ने इसको पूरा किया। इस ग्रंथ में पंद्रह सिखेत्तर गुरुओं की रचनाएँ तथा ग्यारह भट्ट कवियों के सवैये समाविष्ट है। इसमें समाविष्ट रचनाएँ रागों पर आधारित है। इनमें समाविष्ट कवियों में सभी कमजोर और उपेक्षित जातियों के संत है। इन संतों का साहित्य अज्ञान रूपी अंधकार को भेदते हुए हमें प्रकाश की ओर ले जानेवाला है। इन संतों का कार्य संस्कृति को बढावा देने का है।

समारोप– भक्ति साहित्य के रस में संपूर्ण भारत डूब गया था। निर्गुण–सगुण का स्वरुप भिन्न होने पर भी उनकी अंतरात्मा एक ही थी। प्रत्येक संत लोककल्याण की भावना में डुब गया था। उनके साहित्य में विश्वकल्याण का शंखनाद गुंजीत हो उठा था। संत ज्ञानेश्वर का पसायदान 'आता विश्वात्मके देवे ।...' विभिन्न जाँति–पाँति, वर्णभेद के लोक जनकल्याण की भावना से पूर्ण थे। इसीलिए हिंदी साहित्य में भक्तिकाव्य का साहित्य अनेक कारणों के साथ कौशल विकास की दृष्टि से भी महत्त्वपूर्ण है।

संदर्भ

१. डॉ. नगेंद्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृ. १६०
२. डॉ. नगेंद्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृ. १६२

हिंदी विभागाध्यक्ष
श्री.संत सावतामाळी ग्रामीण महाविद्यालय,
फुलंब्री–431111

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.
2019-20 C 19

56.

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-9658

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

महात्मा गांधी

विचार, तत्वज्ञान और प्रेरणा

Editor

Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasercherview2015@gmail.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya

58

ISSN : 2456-9658

26	महात्मा गांधी : सत्य, अहिंसा तथा धर्म के प्रति विचार	भावना राजपुरोहित	71
27	गांधीजी का प्राथमिक शिक्षा संबंधी दृष्टिकोण	डॉ. सुरेश मुंढे	74
28	हिंदी के पैरोकार महात्मा गांधी	डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग	77
29	गांधीवाद विचारधारा का हिंदी कथात्मक साहित्य पर प्रभाव	डॉ. सुनील डहाळे	82
30	भरत व्यास की रचना में गांधी दर्शन	डॉ. प्रमोद एस. पाटील	86
31	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी के विचारों में ग्राम स्वराज्य-दर्शन की प्रासंगिकता विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. शिवाजी सांगोळे	89

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद
PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

गांधीजी का प्राथमिक शिक्षा संबंधी दृष्टिकोण

डॉ सुरेश मुंढे

- सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि औरंगाबाद

शिक्षा एक स्वाभाविक और विस्तृत एवं जटिल प्रक्रिया है जो जीवन-पर्यन्त चलती रहती है, पृथ्वी पर जब से मानव का जन्म हुआ उसी समय से शिक्षा का प्रारम्भ हुआ होगा। मनुष्य का मनुष्यता का व समाज में समायोजन हेतु प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से परिवर्तित करने का कार्य शिक्षा करती है। अतः प्रत्येक व्यक्ति को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार है। जिससे वह अपनी योग्यताओं के विकास तथा पूर्ण जीवन यापन के लिए समर्थ होगा। "मनुष्य की आवश्यकताओं की पूर्ति का दायित्व समाज का है। अतः भोजन, वस्त्र तथा आवास आदि की भांति शिक्षा मानव की मूलभूत आवश्यकता है।"[1]

व्यक्ति को ज्ञान प्राप्ति, कौशल वर्णन के साथ-साथ सांस्कृतिक, सामुदायिक और सामाजिक उत्तरदायित्वों का निर्वाह करने की क्षमता शिक्षा द्वारा ही सम्भव है। वास्तव में शिक्षा की आवश्यकता व्यक्तित्व विकास, सामाजिक विकास एवं समाज की प्रगति का प्रमुख कारक भी है। मानव जीवन का प्रारम्भ शिक्षा से होता है। उसकी विभिन्न आवश्यकता पूर्ति शिक्षा द्वारा ही होती है। अत: शिक्षा को इस दृष्टि से मानवीय आवश्यकता माना जाता है, क्योंकि इसके द्वारा यथार्थ मानव का निर्माण होता है। मनुष्य की आवश्यक सम्बन्धी कुछ शारीरिक कुछ भोजन सम्बन्धी तथा कुछ आवास सम्बन्धी आवश्यकताएँ भी हैं । उसे भोजन, जल, वस्त्र आदि भी चाहिए। उसकी सामाजिक आवश्यकताएँ भी हैं । वह समाज में समायोजन चाहता है, सम्मान चाहता है एवं अपना जीवन आनन्द पूर्वक व्यतीत करना चाहता है एवं मनावैज्ञानिक आवश्यकताओं का भी अनुभव वह करता है। इन आवश्यकलाओं की पूर्ति के अनेक साधन हो सकते हैं। अनेक ढंग उसके भोजन के हो सकते हैं, अनेक प्रकार से वह वस्त्र पहन सकता है, अनेक विधियों से सामाजिक सम्बन्धों का निर्वाह कर सकता है। इन सभी के लिए शिक्षा की आवश्यकता होना परम आवश्यक है।

वर्तमान शिक्षा के दोषों को दूर करने के लिए गाँधी जी ने शिक्षा में क्रान्तिकारी परिवर्तन किया। गाँधी जी के विचार शिक्षा सम्बन्धी प्रयोगों पर आधारित हैं । उनका उद्देश्य शिक्षा मातृभाषा द्वारा देना एवं पुस्तकों का सहारा बहुत कम लेना था। गाँधी जी ने 1936 ई. से 'हरिजन' पत्र द्वारा अपने विचार का प्रचार करना प्रारम्भ किया। सन 1937 ई. में देश के 9 प्रान्तों में कांग्रेसी मंत्रि-मण्डल स्थापित हुए तो गाँधी जी ने अपनी शिक्षा योजना के लागू करने का विचार किया। अक्टूबर 1937 ई. में 'नवीन शिक्षा पर विचार करने के लिए वर्धा में

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Grami... Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

एक अखिल भारतीय सम्मेलन आयोजित किया गया जिसके सभापति गाँधी जी थे। गाँधी जी ने शिक्षा सम्बन्धी विचार व्यक्त किए यही प्रस्ताव बेसिक शिक्षा के मूलभूत सिद्धान्त है -

1. सात वर्ष तक निःशुल्क शिक्षा एवं अनिवार्य शिक्षा
2. शिक्षा का माध्यम मातृभाषा
3. उद्योग केन्द्रित शिक्षा
4. स्वावलम्बन

इस शिक्षा को गाँधी जी की 'नई तालीम' या 'बुनियादी शिक्षा' कहते थे। इस शिक्षा को कई नामों से पुकारा जाता है - "वर्धा योजना, आधार भूत शिक्षा, नेशनल एजूकेशन, मौलिक शिक्षा, बेसिक एजूकेशन, सबका उद्देश्य एक ही है।"[2]

महात्मा गाँधी के अनुसार "मैं भारत के लिए निःशुल्क और अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा के सिद्धान्त दृढ़तापूर्वक मानता हूँ। मैं यह भी मानता हूँ इस लक्ष्य को पाने का सिर्फ एक ही रास्ता है कि हम बच्चों को कोई उपयोगी उद्योग सिखायें और उसके द्वारा उनकी शारीरिक, मानसिक तथा आध्यात्मिक शक्तियों का विकास सिद्ध करें। ऐसी न्यायपूर्ण व्यवस्था की नींव पड़ेगी, जिससे अमीरों और गरीबों के अस्वाभाविक विभेद की गुंजाइश नहीं होगी और हर एक को जीवन मजदूरी और स्वतंत्रता के अधिकारों का आश्वासन दिया जा सकेगा।"[3] बुनियादी शिक्षा का उद्देश्य शिक्षकों की शिक्षा, निरीक्षण, परीक्षा आदि पर चर्चा करने के साथ परिशिष्ट में कताई-बुनाई को भी महत्व देना था।

1. पूरी शिक्षा स्वालम्बी होनी चाहिए। अर्थात आखिर में पूंजी को छोड़कर अपना सारा खर्च उसे स्वयं देना चाहिए।
2. सारी शिक्षा विद्यार्थियों को प्रान्तीय भाषा द्वारा दी जानी चाहिए।
3. विद्यार्थी अपने हाथों से कोई न कोई उद्योग धन्धा आखिर दर्जे तक करें।
4. साम्प्रदायिक, धार्मिक शिक्षा के लिए कोई जगह नहीं होगी।
5. यह तालीम बच्चे लें या बड़े, औरतें लें या मर्द, विद्यार्थी के घर पहुँचेगी।
6. सारे देश के भाषा नागरी या उर्दू में लिखी जाने वाली हिन्दुस्तानी ही हो सकती है इसलिए विद्यार्थियों को दोनों लिपियां अच्छी तरह सीखनी होंगी।"[4]

वास्तव में बेसिक शिक्षा गांवों के रहने वाले हों या शहरों के, हिन्दुस्तान के सभी श्रेष्ठ और स्थायी तत्वों के साथ जोड़ देती है। बच्चे को अपने और देश के भविष्य का गौरवपूर्ण चित्र दिखाती है और भविष्य के हिन्दुस्तान का निर्माण करने में बेसिक शिक्षा का इन्तजाम करती है।

गांधीजी के अनुसार प्राथमिक शिक्षा की विशेषताएं :

1. उद्योग द्वारा शिक्षण : बेसिक शिक्षा में उद्योग की शिक्षा न होकर उद्योग के द्वारा शिक्षा दी जाती है।

2. समवाय पद्धति : आधुनिक विदेशी शिक्षा पद्धतियों में भी समवाय का सहारा लिया जाता है। ज्ञान को जीवन से सम्बन्धित करके, भिन्न-भिन्न भागों में सम्बन्ध स्थापित करके दूसरे विषय के साथ सम्बन्ध स्थापित करके दूसरे विषय के साथ सम्बनध्र स्थापित करके बेसिक शिक्षा पर ध्यान दिया जाता है।

3. स्वावलम्बन : गाँधी जी का विचार था बेसिक स्कूल को अपना खर्च अपने आप निकालना चाहिए। देश में निरक्षरता एवं

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ISSN : 2456-9658

निर्धनता व्याप्त थी। परन्तु दी कन्सेण्ट ऑफ बेसिक एजूकेशन में स्वावलम्बन को आंशिक एवं मर्यादित रूप में माना गया।

बेसिक शिक्षा मनोविज्ञान के सिद्धान्तों पर आधारित है। बालक उद्योगों में काम करके दूसरों को प्रभावित एवं शक्तियों का विकास, कार्य द्वारा ही सम्भव है एवं सामाजिक गुणों का समावेश - आज्ञापालन, सहिष्णुता, सहयोग आदि गुणों का विकास बेसिक शिक्षा में सम्भव है। गाँधी जी की शिक्षा जीवन व्यापी और राष्ट्र व्यापी निर्माण प्रक्रिया थी - 'जब तक हमें सच्चा जीवन जीना नहीं आता तब तक सारी पढ़ाई बेकार है। सच्चे जीवन में बनावट की कोई गुंजाईश ही नहीं है। हर देश की पूरी शिक्षा उसे तरक्की की तरफ ले जाने वाली होनी चाहिए।"[4]

वास्तव में यदि में परमुखा पेक्षी बेरोजगार, शिक्षितों की फौज घटानी है, यदि हमें एक सशक्त राष्ट्र का निर्माण करना है, यदि हमें स्वावलम्बी और आत्मनिर्भर बनना है तो ऐसा हम तभी कर पायेंगे जब हमारी शिक्षा गाँधी जी के विचारों के अनुरूप बनेगी। सच्चा प्रजातंत्र 'बुनियादी शिक्षा' की बुनियाद पर ही स्थापित हो सकता है। अत: पूर्ण निष्ठा के साथ इसे जितनी जल्दी लागू कर दिया जाये, उतना ही अच्छा है।

महात्मा गाँधी जी के अनुसार - 'मैं भारत के लिए नि:शुल्क और अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा के सिद्धान्त में दृढ़तापूर्वक मानता हूँ। मैं यह भी मानता हूँ कि इस लक्ष्य को पाने का सिर्फ यही एक रास्ता है कि हम बच्चों को कोई उपयोगी उद्योग सिखायें और उसके द्वारा उनकी शारीरिक, मानसिक तथा आध्यात्मिक शक्तियों का विकास सिद्ध करें। जिससे हमारे देश के लगातार बढ़ रहे नाश की प्रक्रिया रूकेगी और ऐसी न्यायपूर्ण व्यवस्था की नींव पड़ेगी जिसमें अमीरों और गरीबों के अस्वाभाविक विभेद की गुंजाईश नहीं होगी एवं हर एक को जीवन मजदूरी और स्वतन्त्रता के अधिकारों का आश्वासन दिया जा सकेगा।"[5]

गाँधी जी के सिद्धान्त, उनकी शिक्षायें केवल वाणी विलास नहीं है, कठिन तपस्या के बाद ही उन्हें ऐसे अनुभव हो पाये थे और प्रत्येक बात को अपने जीवन में पूरी तरह उतार कर तथा प्रत्येक प्रकार से सन्तुष्ट हो जाने के बाद ही उन्होंने उन्हें दूसरों को सिखाने का प्रयास किया था। उनकी शिक्षाओं में व्यक्ति को, समाज को, राष्ट्र को और विश्व को सभी को सुधारने की ऊँचा उठाने की शक्ति है। इसमें दो राय नहीं हो सकती।

संदर्भ

1. शर्मा रामनाथ - समकालीन भारतीय शिक्षा-दार्शनिक, विनीत पब्लिकेशन, मेरठ
2. डॉ. रामशक्ल पाण्डेय - शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा
3. डॉ. रामशक्ल पाण्डेय - शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा
4. गाँधी एम. के. "हरिजन' पत्रिका, 9सितम्बर 19371
5. निर्मल कुमार बोस - रिलेक्शन्स फ्रॉम गाँधी, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद-

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya,
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Dr. S.S. Panchal - 2019-20 62

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318

VIDYAWARTA ®

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

www.vidyawarta.com

Special Issue

ISSN - 2319 9318

(Vol. II) Aug. 2019

International Multilingual Refereed Research Journal

Available Online

An Inter-Disciplinary NATIONAL CONFERENCE On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By
Department of Physical Education and I.Q.A.C.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

PEFI

An

Inter-Disciplinary National Conference

On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By

Department of Physical Education and I.Q.A.C.

S. N. Arts, And U. K. Commerce College, Akola,
Shri. Ganesh Kala Mahavidyalaya, Kumbhari, Akola
Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda,
Tq. Akola District Akola, Maharashtra

Collaboration With

Physical Education Foundation of India

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No. 62759 *Vidyawarta*® Aug. 2019 Special Issue 025

DR. EKNATH KHEDKAR 844

237) ROLE OF HUMAN RIGHTS TO MAKE INDIA SUPERPOWER
YOGESH V. TATTE 846

238) युवकांचे सक्षमीकरण
प्रा. आनंद गोमाजी चव्हाण 848

239) उच्च शिक्षणातील ई लर्निंगचे महत्त्व
डॉ. डि.के. राठोड 851

240) बालकांच्या विकासामध्ये खेळाचे महत्व
प्रा. शारदा डांगे, डॉ. विनोद कपिले 854

241) अमरावती शहरातील व्यवसायिकांवर कार्बो – इंन्सूलीन सिध्दांताचे पालन करूण लठ्ठपणा..
राहुल अ. रडके 859

242) जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील झालेल्या परिणामाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
डॉ.बी.एच.किर्दक 862

243) [illegible]
[illegible] 865

244) ग्रामीण समुदायातील स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक समस्यांच्या निराकरणासाठी....
डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव 868

245) सोशल नेटवर्कींग आणि समाज
प्रा.डॉ. शाम रा. दुतोंडे 875

246) शिक्षण आणि माहीती तंत्रज्ञान
प्रा. डॉ. निलम एम. छंगाणी 879

247) सामर्थ्यवान राष्ट्रांच्या निर्मितीसाठी युवकांची भुमिका
डॉ. राजेश चंद्रवंशी 883

248) नालंदा आंतरराष्ट्रीय बौध्द विद्यापिठाचे शैक्षणिक योगदान - ऐतिहासीक अध्ययन
प्रा.विजय विश्वनाथ आठवले 887

249) माध्यमिक स्तरावरिल शालेय विद्यार्थ्यांना गणित हा विषय पारंपारिक व संबोध..
कु.अल्फा के.जैन 889

250) COMPARISON OF PHYSIOLOGICAL AND NEURO PSYCHOLOGICAL VARIABLES..
BARIS RIANG, DR. GAURAV PANT 892

251) वऱ्हाड प्रांतातील ब्राह्मणेत्तर चळवळ
प्रा. डॉ. अरुण एन. फरपट 893

252) उच्च शिक्षणात भाषेच्या माध्यमातून 'ई लर्निंग'चे महत्व 897

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidialaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

65

डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ

253) EFFECT OF OFF-SEASON FITNESS TRAINING PROGRAMMES ON GRIP.. 901
DR. DINANATH NAWATHE

254) A STUDY OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY AMONG 903
DR. HEMANTRAJ J. KAWARE

255) IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT ACTIVITY ON DEVELOPMENT.. 905
DR. NIKHIL N. RATNAPURE

256) THE ROLE OF MARKETING DEPARTMENT IN MODERN ORGANIZATION: A REVIEW 907
DR. PRASHANT M. PURANIK

257) A STUDY OF DEVELOPMENT OF INDIAN PHYSICAL EDUCATION SYSTEM... 909
DR. RAMESH BANSOD, DR. JAYKISAN SANTOSHI

258) EFFECT OF YOGA ON PHYSICAL FITNESS 911
PROF. DR. KAILASH K. PAWAR

259) E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION IN INDIA 913
ASSIT. PROF. PRASANNA P. BAGDE

260) THE ROLE OF SPORTS-BASED PROGRAMME IN YOUTH DEVELOPMENT 916
PROF. SACHIN J. KOKODE

261) BENEFITS OF ADVENTURE SPORTS FOR WOMEN 919
SURENDRA .T. CHOUHAN

262) ADVANCE TECHNOLOGY CAN ENHANCE SPORTS 921
DR. UDAY N. MANJRE

263) EFFECT OF OFF-SEASON FITNESS TRAINING PROGRAMMES ON GRIP.. 924
DR. DINANATH NAWATHE

264) खेळाद्वारे बालक व तरुणांचा निरोगी विकास 926
प्रा. आर.ए. इंगोले

265) भारतातील उच्च शिक्षण वास्तव आणि दिशा 931
प्रा. सुजाता केने

266) शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका 935
डॉ. पी.एम. तायडे

267) शिक्षण व संगीत 937
प्रा.संतोष किसनराव खंडारे

268) प्राचीन भारतातील उच्चशिक्षण 941
डॉ.सोमवंशी एस.आर.

संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री जि. औरंगाबाद कोड नं. ४५४

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No. 62759 *Vidyawarta*® | Aug. 2019 Special Issue | 0897

252

उच्च शिक्षणात भाषेच्या माध्यमातून 'ई लर्निंग'चे महत्व

डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना

आधुनिक काळात उच्चशिक्षणात तंत्रज्ञानाचा उपयोग वाढत चालला आहे. ज्याला प्रामुख्याने माहिती आणि तंत्रज्ञान (Information communication and technology-Base Education) असे म्हणतात. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात जिथे प्रत्येक क्षेत्रात ई साधनांचा उपयोग केला जातो. तेव्हा शिक्षणक्षेत्र यापासून वंचित कसे राहणार. उच्च शिक्षणक्षेत्रात ई साधनांचा वापर वाढतांना दिसत आहे. परंपरागत शिक्षण पध्दतीतील फळा खडूची जागा ICT Tools ने घेतली आहे. वर्ग खोल्याचे स्वरुप Google क्लास मध्ये परिवर्तीत होत आहे. Swyam च्या मदतीने देशातील युवकांना घरबसल्या शिक्षण घेणे शक्य झाले आहे. थोडक्यात, ICT वर आधारीत शिक्षणामुळे शिक्षण पध्दतीला अनेक फायदे झाले आहेत. साहजिकच आजच्या बदलत्या शिक्षण पध्दतीतील ''ई लर्निंग'' हा एक महत्त्वाचा घटक बनत चालला आहे. आधुनिक काळात जग जितक्या वेगाने पुढे चालले आहे. तितक्या वेगाने उच्च शिक्षणाच्या पध्दतीत बदल होणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने ''ई लर्निंग'' एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. याबाबत चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात केली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये

- 'ई लर्निंग'चा अर्थ अभ्यासणे.
- 'ई लर्निंग'चे फायदे अभ्यासणे.

भाषेच्या माध्यमातून 'ई लर्निंग'चा अर्थ

'ई लर्निंग' या शब्दाचा सोप्या भाषेतील अर्थ इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या मदतीने विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षकाने ज्ञान पोहंचविण्याची प्रक्रिया आहे. प्रत्येक वर्गात स्मार्ट फलक लावणे, ऑडीओ–व्हिडोओ व्यवस्था

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

जगातील सर्व विषयावरील वेगवेगळया शिक्षकांच्या व्हिडीओ व्याख्यानांचा सर्वात मोठा खजिना या शिक्षणपध्दतीमुळे उपयोगात आणता येतो.

१० माध्यमाची लवचिकता

ई लर्निंग समकालिक (Synchronous) आणि असमकालिक (Asynchronous) माध्यमांचा परिणामकारक वापर करते. यामुळे विद्यार्थी, प्रत्येक माध्यमांच्या परिणामकारक वापर करते. यामुळे विद्यार्थी प्रत्येक माध्यमांच्या हितकारक वैशिष्टयांचा लाभ घेऊ शकतो. आणि त्याचसोबत अहितकारक वैशिष्टयांचा प्रभाव पण भरपूर कमी होतो. ई लर्निंगमुळे उच्च बौध्दीक क्षमता आणि कमी बौध्दीक क्षमता असणा–या विद्यार्थ्यांना सारखाच वेळ देणे शक्य होते. इ. वरील साधने ई लर्निंगच्या माध्ममातून विद्यार्थ्यांना उपलब्ध झाली आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेनुसार शिक्षणपध्दतीत बदल करणे शक्य झाले आहे.

सारांश

थोडक्यात 'ई लर्निंग' हा आधुनिक शिक्षण पध्दतीतील महत्त्वाचा घटक बनत चालला आहे. असे असले तरी या शिक्षणपध्दतीच्या सुध्दा काही मर्यादा असून यामध्ये विद्यार्थ्यांची क्षमता, संकेतस्थळ पाहता येणे, वीज, संगणक, इंटरनेट कनेक्टीव्हीटी, आवश्यक साधने इत्यादीसाठी किमान भांडवलाची आवश्यकता आजही आहे. असे असले तरी आजच्या युगातील तंत्रज्ञानाच्या जगात माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार वाढत आहे. एका किल्क वर सर्च करण्याची विद्यार्थ्यांची मानसिकता आहे. यातून 'ई लर्निंग' काही थोडया दोषासह मान्य करणे आणि सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांपर्यंत ती पोहचविणे काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ

http://mr.wikipedia.org/w/index.php?

www.researchgate.net

Adeoye, F.A., Salawu, I.O., Ajadi, T.O., & Ikpe, A, (2009). Relevance of Communication and Information Technologies to Open and Distance Learning in Nigeria. Indian Journal of Open Learning, 18 (1), 3-16.

Lee, Jennifer., Lin, Lin., & Roberstson, Tip (2012). The impact of media multitasking on learning. Learning, Media and Technology, 37(1), 94-104.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

68

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-9658

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

महात्मा गांधी

विचार, तत्वज्ञान आणि प्रेरणा

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasercherview2015@gmail.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ISSN : 2456-9658

Bi-Annual refereed Journal

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue : 02 October 2019

महात्मा गांधी : विचार, तत्त्वज्ञान आणि प्रेरणा

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalresearcherview2015@gmail.com

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

70

ISSN : 2456-9658

GLOBAL RESEARCHER VIEW

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Editor in Chief
Dr. Chandara Shekhar Kachhawa
Department of History, Govenrment Dungar College, Bikaner

Associate Editor
Dr. Vinay Kaura
Departrment of International Affairs and Security Studies,
Sardar Patel Police University, Jodhpur

Dr. Rajendra Kumar
Department of History, M.G.S. University, Bikaner (Raj.)

Editorial Board
Dr. Sheila Rai
Department of Political Science, University of Rajasthan, Jaipur
Dr. Bela Bhanot
Government Dungar College, Bikaner
Dr. Dilip Goyal
Department of Policies Science, College of Education, Jaipur
Dr. Vikas Nautiyal
Department of History, , College of Education, Jaipur
Dr. Jibraeil
Department of History, Aligarh Muslim University, Aligarh (UP)

Advisory Board
Prof. G.S.L. Devra
Former Vice Chancellor, Kota Open University, Kota, Rajasthan
Prof. B.L. Bhadani
Former Chairman & Coordinator, CAS, Dept. of History, A.M.U. Aligarh
Prof. G. Ram
Professor of Sociology, Assam University, Silchar, Assam.
Prof. N.K. Pandey
Kendriya Hindi Sansthan, Agra, UP
Prof. S.K. Bhanot
Former Prof. and Head, History and Dean (Social Science) M.G.S. University, Bikaner
Prof. Dev Dutta
Professor of Geography, Himachal Pradesh University, Shimla
Prof. Atul Saklani
Department of History, HNBGU, Srinagar (Garhwal)
Prof. Rajaneesh Kumar Shukla
Member Secretary, Indian Council of Philosophical Research, New Delhi.
Dr. Mahendra Khadgawat
Director, Rajasthan State Archives, Bikaner

All matter, ideas, contents and data Presented in the Journal are of the authors. Editorial Board may not agree with it. Jurisdiction for any dispute will be Bikaner only

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

ISSN : 2456-9658

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंध का शीर्षक	लेखक	पृ.क्र.
1	महिला सक्षमीकरण आणि महात्मा गांधीची भूमिका	डॉ. गोपालसिंह बछिरे, दिपिका हिम्मत पवार	7
2	महात्मा गांधीजींची ग्रामीण स्वराज्याची संकल्पना : एक अभ्यास	डॉ. गोपालसिंह बछिरे, मच्छिंद्र रूपचंद चौधरी	10
3	गांधीजी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यातील मतभिन्नता : एक चिकित्सक अभ्यास	विजय साहेबराव साळवे, प्रा.डॉ. गोपालसिंह बी. बच्छिरे	13
4	जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील पर्यावरण संरक्षण आणि महात्मा गांधी	डॉ. देवराज कोंडीबा दराडे	18
5	महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य	प्रा.डॉ. जे.एस. ढवळे	22
6	महात्मा गांधीचे शाश्वत विकासाचे विचार	डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे	25
7	महात्मा गांधीचे आदर्श विचार	प्रा.डॉ. संजय मगर	28
8	महात्मा गांधीची शिक्षण व्यवस्था काळाची गरज	प्रा.डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	30
9	महात्मा गांधी यांचे स्वच्छतेसंबंधी विचार आणि सद्यस्थिती	डॉ. मंजुषा मोतीराम नळगीरकर	32
10	महात्मा गांधीजीची ग्रामस्वराज संकल्पना	प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड	36
11	महात्मा गांधीजीचे सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक विचार	प्रा.डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ	38
12	महात्मा गांधी : पर्यावरण संबंधी दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. गजानन देवराव चिट्टेवाड	41
13	महात्मा गांधी यांची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा.धनंजय जवळेकर, प्रा.डॉ. जी.व्ही. गट्टी	45
14	महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाची आजची प्रासंगिकता	डॉ. रमाकांत तिडके	48
15	महात्मा गांधीची सामाजिक विकासाबाबतची भूमिका	प्रा.डॉ. गायके एस.के., डॉ.एम.एस. कांबळे	51
16	महात्मा गांधी सत्य-अहिंसा प्रासंगिकता	मंगल गोपालराव गोरे	53
17	महात्मा गांधीजीची विचारधारा, तत्त्वज्ञान आणि प्रेरणा याबद्दलचे विचार	प्रा.डॉ. दिनेश रा. हंगे	55
18	महात्मा गांधीजी यांचे स्वयंपूर्ण ग्राम स्वराज्य : वैचारिक भूमिका	प्रा.डॉ. एच.एन. जमाले, प्रा.एस.एन. मिरे	57
19	उपेक्षितांविषयी गांधी विचार	प्रा.राजेश अनंतराव कांबळे	59
20	महात्मा गांधीचे आर्थिक व सामाजिक विचार	प्रा.डी.के. कटके	62
21	महात्मा गांधीजी : व्यक्तिमत्त्व व ग्राम स्वराज्य संकल्पना	प्रा. कोल्हे टि.टि.	64
22	महात्मा गांधीचे आर्थिक सामाजिक विचार	डॉ. कोरडे ए.एम., पुजा सोपान धनवटे	67
23	महात्मा गांधी आणि पर्यावरण	स्मिता विजय मामीलवाड	70

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW **ISSN : 2456-9658**
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

महात्मा गांधीजींचे सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक विचार

प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ

• सहाय्यक प्राध्यापक, (मराठी विभाग), श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

प्रस्ताविक-

गांधीजींचे नाव मोहनदास, त्यांच्या वडिलांचे नाव करमचंद आणि आईचे नाव पुतळीबाई. गांधीजींचा जन्म गुजरातमधील पोरबंदर येथे ०२ ऑक्टोबर १८६९ रोजी झाला. गांधीजींचा सत्यावर भर असल्याने सत्य या विचाराशी संपूर्ण जीवनव्यवहार निगडीत होता. जीवन घडणीत जन्मदाती आई आणि गुरुजी यांचा मोलाचा वाटा असतो. यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. गांधीजींची राहणी अगदी साधी. ते पंचा नेसत. झोपडीत राहणाऱ्या लोकांचे जीवन सुखी करण्यासाठी गांधीजी रात्रंदिवस झटत असत. महात्मा गांधीजी विलायती देशात जाऊन बॅरिस्टर होऊन भारतात परत आले आणि येथील स्वातंत्र्य चळवळीची जबाबदारी सांभाळून भारत देशाचे ते 'बापू' झाले. त्यांनी सत्य, अहिंसा, शांती, असहकार चळवळ, सत्याग्रह इत्यादी मार्गांनी बलाढ्य इंग्रज साम्राज्याशी मोठ्या नेटाने झुंज दिली. स्वराज्य प्राप्तीसाठी त्यांनी अनेकवेळा तुरुंगवास सहन केला. उपोषण आणि सत्याग्रहे करावी लागली.

गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव ते मानत नसत. अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी गांधीजींनी खूप प्रयत्न केले. दलित जनतेस 'माणूस' म्हणून जगण्याची शिकवण दिली. त्यांनी आपल्या हातून घडलेल्या चुका प्रामाणिकपणे कबूल केल्या आणि कोणताही कमीपणा न बाळगता त्या सुधारण्याचा प्रामाणिकपणे प्रयत्न केला. कोणत्याही महान गोष्टींचे मोजमाप करण्यासाठी मानदंड वापरला जातो. मानवतेचे मापन करण्यासाठी वापरला जाणारा मानदंड म्हणजेच कर्तृत्वानुसार मिळालेल्या आहेत. या उपाध्या वगळता त्यांना कांही जन 'मिस्टर गांधी' असेही संबोधीत. म्हणून मोहन, मिस्टर गांधी, बापू, महात्मा व राष्ट्रपिता कधी व कसे झाले याचा थोडक्यात विचार करावा लागेल. "

वयाच्या १९ वर्षापर्यंत ते केवळ मोहन म्हणून ओळखले जात असत. ऑक्टोबर १८८८ मध्ये जन्मल्यापासून १९६९ पर्यंत ते गुजरातमध्ये राहिले. तोपर्यंत ते सर्वांसाठी मोहनदास होते. सोळा वर्षाचे होते तेव्हा वडील करमचंद गांधी यांचे निधन झाले. मुलाने शिक्षणासाठी परदेशात जावे अशी आईची इच्छा नव्हती, पण मुलाने हट्ट केला. २४ व्या दक्षिण अफ्रिकेत त्यांना 'मिस्टर गांधी' ही ओळख मिळाली. १९८८ मध्ये बॅरिस्टर होण्यासाठी ते इंग्लंडला गेले. तीन वर्षानंतर अर्थात १८९१ मध्ये परतले. दोन वर्ष बाँबे राजकोटमध्ये काम केले. परंतु तेथे मन रमले नाही. १८९३ मध्ये ते अफ्रिकेत गेले आणि तेथे परिचित मित्रमंडळींमध्ये ते 'मिस्टर गांधी' म्हणून ओळखले जात. ४८ व्या वर्षी चंपारण्यात प्रथम 'बापू' असे संबोधले गेले. गांधीजी १५ एप्रिल १९१७ रोजी बिहारमधील चंपारण्यात पोहंचले. इंग्रजांविरोधात त्यांनी अंदोलन छेडले. सत्याग्रहाच्या प्रयोगाची सुरुवातही याच चंपारण्यातून झाली. गांधीजींना हाक मारण्यासाठी राजकुमार शुक्ल यांनी येथेच सर्वप्रथम 'बापू' हा शब्द वापरला. ५० वर्ष रविंद्रनाथ टागोरांनी पत्रात 'महात्मा' असा उल्लेख केला. यांनी १२ एप्रिल १९१९ रोजी लिहिलेल्या पत्रात गांधीजींना 'महात्मा' संबोधित केले. कांही विद्वानांच्या मते, १९१५ मध्ये राजवैद्यजी व रामशास्त्री यांनी पहिल्यांदा 'महात्मा' म्हंटले होते. त्याचवेळी त्यांना नवे संबोधन मिळाले. ७४ वर्षाचे होते तेव्हा नेताजींनी रेडिओ संदेशात 'राष्ट्रपिता' म्हटले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी ४ जून १९४४ रोजी सिंगापूर येथून रेडिओवर एक संदेश प्रसारीत केला, त्यात त्यांनी गांधीजींना 'राष्ट्रपिता' असे संबोधले, गांधीजींच्या निधनानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी रेडिओवरुन देशाला संबोधित करताना म्हटले 'राष्ट्रपिता आपल्यातून निघून गेले, आम्ही सर्वजन निशब्द आहोत.' अशा या उपाध्या त्यांना त्यांच्या कर्तृत्वानुसार मिळत राहिल्या. आणि राष्ट्र उभारणीत मानवताप्रेम व देशप्रेम तसेच सत्य आणि स्वराज्य अंगिकारलेला मावतेचा पुजारी म्हणून महात्मा गांधीजींची ओळख सर्वदूर पसरलेली आहे. महात्मा गांधीजींनी वेगवेगळया विषयावर आपले चिंतन मांडले ते चिंतन खलीलप्रमाणे

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW ISSN : 2456-9658
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार

महात्मा गांधीजी मुळत: शिक्षणाचा विचार करत असताना मूल्यशिक्षणाचा आग्रह धरत असत. शिक्षणातून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व मानवतेची मूल्ये पेरणारी शिक्षण व्यवस्था महात्मा गांधीजींना हवी होती. महात्मा गांधीजींनी स्त्री शिक्षणावर खऱ्या अर्थाने भर दिलेला दिसतो. घरातील स्त्री शिकली की, त्या घरातून अपोअपच मूल्यशिक्षणाचे संक्रमण होत असते. यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. घरातील स्त्री शिकली म्हणजे तिच्यामध्ये स्वाभिमान, स्वावलंबन, नेतृत्व तसेच राष्ट्रीय भावना व विश्वास निर्माण होईल. आणि स्त्रियांमध्ये निर्माण झालेला विश्वास राष्ट्रनिर्मितीसाठी उपयोगाचा ठरेल. हा महत्त्वाचा विचार महिलांच्या शिक्षणासंदर्भात त्यांनी दिला.

शिक्षणाचा हेतूच मुळात सुसंस्कृत पिढी निर्माण करणे हा आहे. म्हणून ही पिढी निर्माण करण्यासाठी महिलांचा समाजात मोठा वाटा आहे. व महिलाच जगाचा उध्दार करणारी महाशक्ती आहे म्हणून स्त्री शिक्षण याकडे महात्मा गांधीजी डोळसपणे पाहत होते. महात्मा गांधीजींच्या 'नई तालीम' व 'वर्धा शिक्षण योजना' या नावाजलेल्या योजना आहेत. वयवर्ष ६ ते १४ वयोवगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यात यावे व प्राथमिक शिक्षण स्वयंपूर्ण व पायाभूत स्वरुपाचे असावे. कारण शिक्षणाचा मूळ हेतू मनुष्याचा सर्वांगिन विकास करणे हा होय. मनुष्याला शिक्षणापासून व्यवहारज्ञान मिळावे असे गांधीजींना वाटायचे.

गांधीजी शिक्षणाला राष्ट्रविकासाचा आत्मा मानत. येणाऱ्या पिढयांसाठी व त्यांच्या सशक्त समृध्द जिवनासाठी आणि राष्ट्रउभारणीस उपयोगी ठरणाऱ्या जबाबदार नागरीकांची निर्मिती ज्या शिक्षण व्यवस्थेत आणखी गरजेची वाटली असल्याने आपल्या चिंतनाची दिशा ते जीवनशिक्षणाकडे वळवताना दिसतात. जीवनशिक्षण हे समाज आणि मानवी उन्नतीसाठी महत्त्वाचे आहे. हा विचार त्यांच्या चिंतनातून आला. आणि मन, शरीर, आत्मा या सर्वांचा विकास साधने म्हणजे शिक्षण होय. अशी शिक्षणाची व्याख्या करुन त्यांनी केवळ परंपरागत शिक्षण आजच्या आधुनिक भारताच्य निर्मितीस सहाय्यभूत ठरणार नाही हे जाणले. शिक्षणासंदर्भात नव्याने विचार मांडलेला दिसतो. तो विचार त्यांच्या 'नई तालीम' या शिक्षणविषयक रचनेत दिसून येतो.

जात, धर्म, वर्ग, उच्चनीचता हे भेद नाहीसे करुन सर्वांना शिक्षण दिले पाहिजे. त्यात मूलउद्योगाला त्यांनी चालना दिलेली दिसते. यात हस्तव्यवसायाला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते, शिक्षण हे स्वाश्रयी असावे, शिक्षण हे मातृभाषेतून द्यावे. शिक्षण कृतीयुक्त असावे त्याचबरोबर जीवनोपयोगी असावे हा अट्टहास गांधीजींचा होता. कारण शिक्षणाने मानसाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगांमधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती होत असते. म्हणजेच शिक्षणातून लोकशाहीचा दृष्टिकोन निर्माण व्हावा, चारित्र्यसंवर्धन व्हावे, सहिष्णुता,उद्योगप्रियता, स्वावलंबन हे गुण यावेत तसेच ईश्वर प्राप्तीसाठी आत्मसंयमन, आत्मशुध्दी, मनोनिग्रह साध्य व्हावा तसेच आदर्श मनुष्य निर्माण व्हावा हा प्रांजळ विचार शिक्षणासंदर्भात गांधीजींचा राहीला आहे.

महात्मा गांधीजींचा सामाजिक विचार

महात्मा गांधीजींच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा महत्त्वाचा विचार म्हणजे सर्वोदय होय. समाजातील सर्वांचे कल्याण व्हावे, समाजातील एक जरी व्यक्ती विकासापासून वंचित राहिली तरी सर्वोदय होणार अशा प्रकारे सर्व व्यापक समाजसेवेची व समाज कल्याणाची सर्वोदयी कल्पना गांधीजींनी मांडली. सत्यापासून गांधीजींना वेगळे करताच येत नाही. सत्य हा गांधीजींच्या जीवनातील व तत्त्वज्ञानातील ध्रुवतारा होय. अंतिम सत्यात संपूर्ण ज्ञान आणि अथक आनंद यांचा अंतर्भाव होता. भाषण, कृती व विचार या तिन्हीत सत्य अणावयास पाहिजे. आणि याच सत्याच्या जोरावर सामाजिक बदल घडवून आणलेला दिसतो. गांधीजी हे महान, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व मानवतावादी सुधारक होते. कारण गांधीजी संपूर्ण मानवी समाजाचे दृष्टे मार्गदर्शक होते. म्हणूनच त्यांनी दक्षिण अफ्रिकेच्या यशस्वी सत्याग्रही लढयानंतर भारतासाठी केवळ स्वातंत्र्यच नाही तर स्वराज्याचे स्वप्न पाहिले. ' हिंद स्वराज्य ' या पुस्तिकेत त्यांनी आपल्या देशासाठी अर्थात समाजासाठी आदर्शवत चित्र रेखाटले आहे.

महात्मा गांधीजींना भारतीय समाज व शोषणमुक्त निर्भयी, स्वावलंबी बनवण्याची तळमळ होती. या तळमळीतूनच त्यांनी खेडयांचा विकास व राष्ट्राचा विकास हे सूत्र निर्माण केले होते. त्यासाठी त्यांनी 'ग्रामस्वराज्यगड' ही संकल्पना मांडली. ग्रामस्वराज्यात गांधीजींनी ग्रामीण मूल्यव्यवस्थेचा कायापालट करण्याविषयी आपले विचार मांडले आहेत. ग्रामीण समाज शोषण, अज्ञान, अंधश्रध्दा, निरक्षरता, दारिद्रय, जातीयता, अस्पृश्यता, दैववाद, शेतीक्षेत्रातील समस्या, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, स्वच्छता व आरोग्याचा अभाव, शुध्द हवा, अन्न-पाणी यांचा अभाव, संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, हुंडा पध्दती, व्यसनाधीनता या समस्यांनी आधुनिक भारत ग्रस्त झालेला आहे. अशा वेळी ग्रामीण विकासासाठी गांधीजींचे ग्रामस्वराज्यविषयक विचार महत्त्वाचे वाटतात.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidialya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
ISSN : 2456-9658
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

- **महात्मा गांधीजींचे धार्मिक विचार**

गांधीजींनी समाजकारण, राजकारण, शिक्षण, आरोग्य, कुटुंब, विवाह, उद्योग, चातुर्वण्यव्यवस्था या विषयांबरोबरच धर्म या विषयावर चिंतन केलेले आहे. कारण लहानपणापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक विचारांचा पगडा होता. ते लहानपणी धार्मिक वातावरणात वाढले. त्यांची आई मात्र वैष्णव पंथाची होती. तरीही इतर धर्म आणि पंथ यांना घरात मुक्त प्रवेश होता. त्यामुळे त्यांना बालपणीच सहिष्णुतेचे धडे मिळाले. त्यांच्यावर जैन परंपरेचे संस्कारही झाले. विविध धार्मिक कथांचा प्रभाव त्यांच्या मनावर पडलेला होता. अर्थात पुढे तो विचारांवर पडला. महाभारतातील व्यक्तीरेखांचा प्रभावही त्यांच्यावर होता. त्यामुळे सत्य, प्रेम ही अंतीम मूल्ये आहेत, हे त्यांच्या मनावर कोरले होते. हिंदू धर्म त्यांना अत्यंत प्रिय होता. गांधीजींना माणसातील नैतिकता हवी होती. पुढे ते धर्माबद्दल असेही म्हणतात की, या जगातल्या सर्व महान धर्मांच्या मूलभूत सत्यावर माझा विश्वास आहे. ही सगळी देवाचीच देणगी आहे, हेही मला मान्य आहे. म्हणूनच फार पूर्वी मी एक निष्कर्ष काढलाय की; सर्वच धर्म सत्य आहेत आणि सर्वांमध्ये काहीना काही चूका आहेत. भारतीयत्व सर्व धर्म आणि जातींमध्ये उतरले आहे, असा दृष्टिकोन आयुष्यभर ठेवत गांधींनी या सर्वांना भारतीयच मानले. मुख्यत्वे धर्माच्या बाबतीत ऐतिहासिक भिन्नता आपण साधू शकू असा त्यांचा स्वत:बद्दल विश्वास होता, आणि हा विश्वास घेऊन ते भारतात आले. येथे त्यांनी या विश्वासाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिण अफ्रिकेमध्ये गांधींना समाजाच्या विकलांगाची ओळख झाली. भारतीय धर्म आणि संस्कृती यामध्ये असलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यांपासून आपण दूर आहोत याची त्यांना जाणीव झाली आणि दक्षिण अफ्रिकेतील भारतीयांना समजून घेऊन व त्यांचे नेतृत्व करुन आपणास भारत समजला असे मानु लागले. गांधीजीना हिंदू धर्म त्यांना अत्यंत प्रिय होता. हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, धार्मिक सण समारंभ, विवाह संस्कार, आहारविहार संस्कार, व्रतवैकल्ये, उपवास, पाप-पुण्य, आत्मा, शरीर,रामायण, महाभारत, भगवतगीता, गीतेतील कर्मसिध्दांत अशा अनेक विषयांची चर्चा गांधींनी केली आहे. प्रेम, सत्य, सद्गुण, सहिष्णुता, बंधुभाव, भूतदया अशा अनेक मूल्यांवर गांधींनी वेळोवेळी भाषणे केली आहेत. त्यातून गांधींचा धर्म विषयक दृष्टिकोन व्यक्त होतो. मात्र त्यांचे वर्तन व्यवहार काहींसे गुढ होते. त्यामुळे गांधीजी हिंदुत्ववादी होते काय? गांधीजी धर्मनिरपेक्ष दृष्टीकोनाचे होते काय? त्यांचा धर्मनिरपेक्षतेचा आशय काय होता? असाही प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही. अर्थात एकूणच धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा खोलवर असा विचार महात्मा गांधी करताना दिसतात.

याप्रकारच्या विचारांची पेरणी समाजमनात महात्मा गांधींनी केलेली दिसते.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

संदर्भ

१ सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा : अनुवाद, सिताराम पटवर्धन, प्रकाशक, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस अहमदाबाद
२ नैतिक धर्म मो. क. गांधी : अनुवाद, ब्रिजमोहन हेडा, प्रकाशक, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस अहमदाबाद
३ महात्मा गांधी : पुष्पांभर, वार्षिक अंक, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री
४ ई-बुक्स

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-9658

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJ[illegible]

Special Issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

Mahatma Gandhi

Ideology, Philosophy and Inspiration

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasercherview2015@gmail.com

76

ISSN : 2456-9658

GLOBAL RESEARCHER VIEW

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Genius of Mahatma Gandhi: Universalism

Dr.Ashwin P. Ranjanikar

- Assistant Professor, Shri SantSavta Mali GraminMahavidyalaya Phulambri.

Mahatma Gandhi fondly called as Bapu, father of nation was a man of God and lived intensely religious inner life, from which his outward activities derived their strength and meaning. From childhood he inspired by the personality of Lord Ram and his way of living. In his teaching also he dreamt of Ram Rajya- ideal state where everyone is equal - without caste, class, colour and creed.Gandhiji was impressed by the Bhajan'sof Bhajan's of Narsimh Mehta. The Bhajan'sof Narsimh Mehta describes the true Vaishnav as one who can identify himself with others in their suffering, oppression, and exploitation. Hare Krishna from Bhagvad Gita was his mentor and KarmaYog his philosophy.Gandhiji like Hindu dharma revered other religions and admired their nobler manifestation. All the religions he believed revealed by God only the description is varied. He believed that one has liberty to live as per his/her religion. He believed that all the property and human accomplishments are the gifts given by god to us and we must have a feeling of trustee not of ownership so that we can handover these to the needy ones. All the great personalities of the world who have sacrificed their life for the sake of society and welfare of the human being have spirituality in themselves. Spirituality leads us to think beyond individual self and connects our existence with the others may it be society, nature and everything. Mahatma Gandhi was in a true sense spiritual. He regarded himself as the citizen of the world and India and devoted his life for the welfare of humanity. He preached two mantra for life i.eSatya (Truth) and Ahimsa (Non-Violence). His views on human relations and society are not just opinions but the convictions based on the ground experience backed by readiness of self-sacrifice. From Mahatma Gandhi we are unable to get the readymade solutions for our problems but surely we get a way and message to solve the stress in our life. As we are living in the age of ICT and post globalization we are becoming narrow and limiting ourselves under the veil of caste, class, colour and creed. Nations are fighting for their existence and ego. The religious polarization leading to greater extent. In this situation once again we have to look hindsight the ideology, philosophy and inspiration of Mahatma Gandhi a legendry of 19th century. Mahatma Gandhi has provided a blue print of an ideal state by the means of Hind Swaraj. He provided the definition of Swaraj as

1. Swaraj means rule over one's self. One who has achieved this has fulfilled his individual pledge.
2. We have, however, thought of swaraj in terms of some symbol or image. Swaraj therefore, means the complete control by the people of the country's imports and exports, of its army and its law courts. This is the meaning of the pledge taken in December. Such swaraj mar may not have room for the British connection.
3. Swaraj means easy availability of food, cloth, so much so that no one would go hungry or naked for want of them.
4. Even under such circumstances, it may happen that one community or section seeks to suppress another. Swaraj, therefore, means conditions in which a young girl could, without danger, move about alone even at dead of night.
5. These four definitions will be found to include many others. Nevertheless, if swaraj has infused- and it ought to infuse-

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

a new spirit in every one of the classeswhich make up the nation, it will mean total disappearance of the practice of treating Antayjas as untouchables.

6. End of the Brahmin-non-Brahmin quarrel.
7. Complete disappearance of the evil passions in the hearts of Hindus & Muslims. This means that a Hindu should respect a Muslim's feelings and should be ready to lay down his life for him, and vice versa. Muslims should not slaughter cows for the purpose of hurting Hindus: on the contrary, they should on their own refrain from cow slaughter so as to spare the latter's feelings. Likewise, without asking for anything in return, Hindus should stop playing music before mosques with the purpose of hurting Muslims, should actually feel proud in not playing music while passing by a mosque.
8. Swaraj means that Hindus, Muslims, Sikhs, Pais, Cristians and Jews should all be able to follow their own faith and should respect those of others.
9. Swaraj means that every town or village should be strong enoughto protect itself against thieves and robbers and should produce the food and cloth that it requires.
10. Swaraj means mutual regard betweenthe princes or zamindars on the one hand and their subjects on the other, that the former should not harass the latter and the latter, in their turn, should give no trouble to the former.
11. Swaraj means mutual regard between the rich and the working class. It means the latter working gladly for the former for adequate wages.
12. Swaraj means looking upon every woman as a mother or sister and respecting her to the utmost. It means doing away with the distinctions of high and low, and acting towards all with the same regard as for one's brother or sister. (Gandhi's India: Unity in Diversity, pg.no 7-9).

It follows from these definitions that in swaraj the Government will not trade in liquor, opium and things of that kind, no speculation can be permitted in food grains and cotton; no person will break a law; there can be no room at all for willfulness, which means that a person cannot act as a judge when he is himself charged with something, but should let the charge be examined in a duly established court in the country.

These are the definitions of Swaraj from this one can understand the genius of Gandhi who is very keen about the minute things and their impact on humanity in their day to day life. According to Gandhi Swaraj means the duties and ideal practices to be followed by people in the society for the welfare of humanity. It is self-discipline and self-motivation. This concept is fully depend upon the Ahimsa and Satya and if we follow such type of discipline in our life our society will be like Ram Rajya. Further Gandhiji expressed his views about the tolerance. Tolerance is nothing but the accepantance. And you can accept the person only when you love him/her. That love should not be of give and take relationship. You have to love people beyond class, caste, colour and creed. So Gandhiji speaks about the agape or disinterested love. Once you started loving, broadened your mind the tolerance,untouchability, poverty, hatred all the evils in the society will be vanished. Gandhiji expressed his views about tolerance and Untouchability as below:

Tolerance: .....tolerance should be our aim. If all of us hold uniform views, where then is the scope for this generous view of tolerance? However, this search for infirmity is as futile as looking for flowers in the sky. Hence the only possible alternative for us is to tolerate one another's views.(Gandhi's India: Unity in Diversity, pg.no 21)

Untouchability: Untouchability as it is practiced in Hinduism today is, in my opinion, a sin against God and man and is, therefore like a poison slowly eating into the very vitals of Hinduism. In my opinion, it has no sanction whatsoever in the Hindu Shastras taken as whole. Untouchability of a healthy kind is undoubtedly to be found in the Shastras and it is universal in all religions. It is a rule of sanitation. That will exist to the end of time;

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

but untouchability as we are observing today in India is a hideous thing and wears various forms in various provinces, even in districts. It has degraded both the untouchables and the touchables. It has stunted the growth of nearly 40 million beings. They are denied even the ordinary amenities of life. The sooner, therefore, it is ended, the better for Hinduism, the better for India and, perhaps, the better for mankind in general. (Gandhi's India: Unity in Diversity, pg.no 43)

It has been said that Indian Swaraj will be the rule of the majority community i.e. the Hindus. There could not be a greater mistake than that. If it were to be true, I for one would refuse to call it Swaraj and would fight it with all the strength at my command, for to me Hind Swaraj is the rule of all the people, is the rule of justice. Whether under that rule the ministers were Hindus, Musalmans or Sikhs and whether the legislatures were exclusively filled by the Hindus or Musalmans or any other community, they would have to do even-handed justice. (Gandhi's India: Unity in Diversity, pg.no 81).

The concept of Hindu for Gandhiji not limited for any religion. Hindu to Gandhi means people of Hindustan, people who are Hindus, Musalmans, Christians or any other residing and citizens of Hidustan are Hindus only. As a nation they are Hindus only. But now a day we are dividing the people on the basis of religion and trying to make compartments. Gandhiji united the whole India under the name of Hindu. We must once again give call of Union of Hindu as people of Hindustan to offer Gandhiji a tribute on his 150th birth anniversary in true sense.

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

REFERENCES

1. Gandhi's India: Unity in Diversity, National Book Trust of India, 2008.
2. Gandhi ka Sahitya Aur Bhasha Chintan, Shribhagwan Singh, Sevra Seva Sangh Prakashan Varanasi,2014.
3. My Experiments with Truth, Autobiography: M.K. Gandhi.

79

Volume 7, Issue 1 (II)
January – March 2020

ISSN 2394 - 7780

International Journal of Advance and Innovative Research

(Conference Special)

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

80

National Conference

on

New Insight for Suitable Development of Commercial Agriculture in Rural India

Organized by

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

R. B. Attal Art's, Science & Commerece College

Georai, Dist. Beed

on

10th January 2020

Publication Partner

PRINCIPAL

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya

Phulambri, Dist. Aurangabad.

Indian Academicians and Researcher's Association

81

WOMEN EMPOWERMENT: ROLE OF MAHILA ARTHIK VIKAS MAHAMANDAL (MAVIM) 118 – 122

Dr. Pranita Laxmanrao Chitnis

SOCIO-ECONOMICAL IMPACT ON CHANGING CROPPING PATTERN OF WARDHA FARMER: AN ANALYTICAL STUDY 123 – 126

Dr. Prof. Siddhartha D. Nagdive

A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT THROUGH AGRICULTURE 127 – 129

Dr. R. T. Kachare and Dr. Vitthal Jadhav

CREATING ENVIRONMENT FOR ENTREPRENEURSHIP IN INDIA 130 – 134

Dr. Rajesh Bhausaheb Lahane and Prof. Revati Ramrao Rautrao

WORKING CAPITAL MANAGEMENT OFCO-OPERATIVE SUGAR FACTORIES IN MAHARASHTRA 135 – 138

Dr. Ranpise Bhausaheb D.

A STUDY ON ISSUES AND CHALLENGES OF SOCIO-ECONOMIC WOMEN EMPOWERMENT IN MARATHWADA 139 – 141

Dr. Sunil J. Bhavsar

AGRICULTURAL MARKETING IN INDIA 142 – 145

Dr. Suresh G. Sonawane

THE IMPACT OF GST ON AGRICULTURAL SECTOR IN INDIA 146 – 149

Dr. Suryakant Ratan Chaugule

A SYSTEMIC STUDY OF IMPLICATION OF GST ON RURAL INDIA 150 – 154

Dr. Vikas Choudhari

ROLE OF TECHNOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN MAHARASHTRA 155 – 158

Dr. Vishal N. Thangan

AN OVERVIEW OF POCRA: "FOR AGRICULTURE DEVELOPMENT IN MARATHWADA REGION." 159 – 160

Dr. Yogesh Kashinath Athave

CREATOR'S SAVIOR 'SUSTAINABLE DEVELOPMENT': AN OVERVIEW 161 – 163

Dr. Balasaheb Anandrao Nirmal

A STUDY OF OPPORTUNITIES IN AGRICULTURAL SECTOR FOR YOUTH IN RURAL INDIA 164 – 167

Dr. Ganesh N. Kathar

WOMEN EMPOWERMENT PERFORMANCE, PROBLEMS, PROSPECTS AND POLICIES 168 – 173

Dr. Mahesh B. Thorat

ROLE OF PRIVATE PLAYERS AND NGO'S IN THE AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT IN INDIA 174 – 177

Dr. Manoj R. Pandey

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 7, Issue 1 (II): January - March, 2020
ISSN 2394 - 7780

WOMEN EMPOWERMENT PERFORMANCE, PROBLEMS, PROSPECTS AND POLICIES

Dr. Mahesh B. Thorat
Assistant Professor & Head, Department of Commerce, Shri. Sant Savata Mali Gramin Mahavidyalaya
Phulambri, Aurangabad

ABSTRACT

Women entrepreneurs across the globe have been the subject of discussion in many conferences. Women entrepreneurs are a crucial segment of any economy in terms of its growth and development. The contributions of women entrepreneurs can't be ignored. The women owned businesses are increasing day by day globally. The participation of women into businesses are important for any economic and social development of any country. Women make up around half of the population of the world, but sadly this proportion is far less when it comes to business world or senior management positions. Women unlike men have always been considered socially weak. From centuries, women have been at the receiving end by the society right from their personal freedom to economic independence. However, the picture is changing slowly as more and more women are coming forward to pursue their dream of starting up their own business ventures and of becoming entrepreneurs. As per the latest trends, women entrepreneurs presently comprise about 14% of the total number of entrepreneurs in India, with the percentage growing every year. The zeal of Entrepreneurship amongst Indian women is progressively increasing its speed since the past 20 years. We could hear and find some names and stories of successful businesswomen running their own organizations successfully. Nonetheless, there is still a huge gender gap of work labor force in present India. It would be quite beneficial to the entire economy if we boost the potential of women workforce which is yet unexplored. In the same context, the present paper throws light on the problems and prospects of women entrepreneurs.

Keywords: *Women entrepreneurs, performance, problems, prospects, Govt. policies*

1. INTRODUCTION

Women are the largest untapped reservoir of the talent in the world – Hilary Clinton

Entrepreneurship is an activity of setting up a business or businesses, taking on financial risk in hope of profit. Entrepreneur means a person who sets up a business or businesses, taking on financial risks in hope of profit.

Women entrepreneurs can be defined as a woman or group of women who initiate, organize and run a business enterprise. Women entrepreneur is a woman who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically self-sufficient.

Any economy of the world can only progress if the women population of the economy is an active part of creating wealth for the nation. It is said that how well the women of the society are treated, is a measure of its growth. in recent years, there has been a growth trend in terms of women participation in business era due to socio-economic release of women to choose their careers and lead distinguished life. Even though women form most the labor force population, their dynamic contribution in the mainstream of economic and business development of a nation, especially India, has not been allowed to fully manifest. In India, women are often being considered as an inferior gender, and have always been disgraced for being dependent. The gender is always undervalued and unrecognized thus the society have always overlooked their caliber and future potentials. The India culture made women just a subordinate or executors of the decisions made by the men folks of the family. Despite of all the social, economic and other barrier India is brimming success stories of many women. Many women had stood up tall above the crowd and applauded their achievements in their respective fields. Educated women do not want to limit their lives in the four walls of the house. The demand equal respect from their men counterparts. Though, Indian women must go long way to attain equal rights and place because traditions are deep rooted in Indian society where the sociological set up has been male dominated one. Despite of this fact, there have been a great increase in women entrepreneurs in recent years. Somehow, the societal biases for women are staring to fade away gradually because of considerable increase in the education level of women and diverse aspirations for better living, necessitated a change in the lifestyle of India women. She has competed with man and remarkably stood up with him in every step of her life and business is no exception to this. Many success stories of women leaders had proved that they are assertive, persuasive and willing to take risks. They have managed to survive and succeed in this competitive world with their hard work, diligence and persuasiveness. Development of women entrepreneurs in India is very low as compared to other developing and developed countries. Woman entrepreneurship is necessary to achieve a balanced, all round regional and socio- economic growth and development of the country. It also helps in tapping the hidden talent and creativity among Indian women and can also acts as a remedy for the many

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad

83

d) The support should be extended for women entrepreneurs from family, society, government and financial institutions.

9. CONCLUSION

Women are equally important source like men for creating and developing wealth for the nation. The customs and traditions are deep rooted in Indian society where women are always seen secondary gender unlike their men folks. Despite this fact, women entrepreneurship has shown remarkable boost from last two decades. Today's women are not ready to accept the unnecessary traditions which led them down in dark and they are coming out with a bang from the four walls of their house to show their worthiness at all levels. The government has also encouraging women for staring their own business by providing various schemes. In India, there is still huge gap exists between men and women in terms of owning the businesses. To bridge up this gap, the efforts should be made at all the levels to encourage, inspire, motivate more and more women to take active part in entrepreneurship.

10. BIBLIOGRAPHY

1. Women Entrepreneurs: Opportunities, Performance and Problems - Dhameja S K (2002), Deep Publisher (P) Ltd., New Delhi.
2. Enterprise Involvement of Women Entrepreneurs - Amutha, D., (2011) Research on Humanities and Social Sciences, Vol. 1,
3. Problems and prospects of women Entrepreneurs - Rajendran N (2003), SEDME"
4. Women Entrepreneurs in India - Shruti, Lathwal. 2011, International Journal of Research in IT & Management
5. Problems and prospects of women entrepreneurs - Reddy, S. M. (2012), Lambert Academic Publishing
6. www.msme.gov.in
7. CMIE Report 2011

PRINCIPAL
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidlaya
Phulambri, Dist. Aurangabad.